

Радмило Петровић

КОМАНСКА КУЛТУРА КАО ОСНОВ МАТЕРИЈАЛНЕ И ДУХОВНЕ КУЛТУРЕ СЛОВЕНА ОД VII ДО XII ВЕКА

I. Увод

Најновији радови професора В. Поповића чини се да у потпуности одсликавају живот на Балкану крајем VII века у географским одредницама Мијеле Вир-Пазар, на албанским локалитетима Букељ, Сарда, Љеш и *Kalaja Dalmaces*, охридским локалитетима Св. Еразмо и Радолиште, прилепским Бабама и локалитету Виничани код Стобија. Његово повезивање овог културног стратума краја VII века са Сермезијанима Кувера полу-покрштеним номадима Паноније је у основи чињеница која се веома прецизно одсликава на археолошком материјалу. Долазак ове не мале групе на територију Црне Горе, Албаније и Македоније како је то сасвим прецизно професор В. Поповић закључио, у вези је са територијом Драчке Архонтије и Драчке Митрополије из чега произилази и полухришћански карактер ове популације. Наиме, археолошки преглед њихових гробова јасно указује на три паралелна стратума у гробовима ове тзв. Комани-Крује цивилизације. Јасан касноантички стратум (крстови, округле апликае, лира (омега) фибуле, велике плочасте фибуле са посувраћеном ногом и посуде од земље; византијско-номадски стратум (чине лунуласте фибуле, разне врсте бобаца од стаклене пасте који су рађени за потребе номада али јасно одсликавају византијске радионице, потом и торквес са окцима, који се уклапа у ту номадско-византијску симбиозу) и трећи стратум (кога чини оружје од гвожђа, кресива и разне врсте окова антропоморфног и зооморфног карактера) је чини се плод номадских радионица Паноније, али свакако не без утицаја не савремених византијских, већ пре касноантичких предложака времена Јустинијана I.

Овај сплет и симбиоза касноантичког, номадског и византијског одсликава и право стање у Балканском басену и на целом полуострву. Овај моћни троугао, кога чини на северу река Дунав, на западу Јадранско море, а на истоку Црно море, увек је представљао котао разних цивилизација, увек мешајући ста-

ро са новим, али никад не прекидајући традицију и штафету балканских култура и балканских предложака. То је, чини се, и овде највећи проблем. Наиме, та већ изумрла келтско-илирска шифра, која се осећа у Команској култури на разним врстама окова, као да се повезала и пробудила стимулисана номадском шаманистичком религијском провокацијом. Стога то је и највећи проблем како је то археолошки могуће да се предлошци стари по хиљаду година поново појаве на истом месту, узроковани интенцијама личним и истим религијским кључевима смрти, мада у основи донешени из јужне Русије, из Прашко-Пенковских култура и локалитета Пастирско Градиште. Али чини се да је једно сигурно, што је професор В. Поповић веома тачно уочио, хришћански карактер културе Комани — Крује није споран и не може се довести у питање. А пошто су у већини случајева некрополе убициране у близини са црквама, а некад и на самим основама цркава, по свему судећи у питању је становништво које добро познаје обред иако га можда редовно не уобичајава. Јер, на то указује пре свега аварски ритус команских гробова, који је сасвим номадски и не хришћански. Али, као што извори кажу, ова панонска популација је свакако била покрштена још раније на месту, одакле је и кренула на југ на челу са Кувером.

Нас превасходно овде не занима етничка атрибуција, нити политички проблеми ове популације, већ ми само желимо да укажемо на наредна четири фиксирана археолошка проблема (антропоморфне апликае, пентаграм, менору и ведски космос) како је касноантичка полу-хришћанска популација пренела своју материјалну и духовну културу на Словене целог Балканског басена наредних 500 година, и како је успела да не разбије то касно-античко ткиво које је постало саставни део материјалне и духовне културе на Балкану.

II. Неки пагански споменици VII— VIII века из Македоније и Албаније

Одсликавање религијског живота на предметима погребног култа, какав је случај на рељефним розетама са охридске некрополе св. Еразмо и некрополе Мати у Албанији, битан је факт који указује на духовну климу балканских простора у VII и VIII веку.

Балкански религијски круг се директно везује, у VII и VIII веку за Медитеран, а на северу блиско координира са дру-

— V. Popović, *Aux origines de la slavisation des Balkans: la constitution des premiers sklavinies Macédoniennes vers la fin du VIe Siècle*, Paris, 1980;

V. Popović, *Villes et peuplement dans L'Ilyricum protobyzantin*, Rome, 1984;

V. Popović, *Kuvrat, Kuver i Asparuh*, Starinar, Beograd, 1986.

гим аварским Каганатом и шаманистичко-сасанидском религијском ситуацијом.

Таква еластичност балканских простора према Медитерану, на југу, и стално запљускивање утицаја из другог аварског Каганата, најбоље се одсликава на овом начињеном избору, управо, у већини случајева предмета поребног култа, у времену VII—VIII века, од Русије до коптског Египта.

На табли I, слика 1, представљена је Марија гностичко-манихејски Демијург,¹ са већ јасним хришћанским васкрсним атрибутом: „Крстом у стефаносу“, који указује на васкрсење помоћу крне Христове смрти.

На табли II, слика 1, приказана је синкретистичка Ника, која палмом и стефаносом такође слави „васкрсење крстом“ на сасвим пагански начин.

На табли III, слика 1, представљена је скоро идентична играчица са систрумом, али без изразито наглашеног крста. Он је овде скривен у опрлицу-стефанос. Овде је Менада из Дионисовог тијасоса носилац крста у служби васкрслог распетог Христа који такође се самим тим изједначује са Дионисом Сотером, који такође спашава човечанство од наследног титанског греха.

Теза је Залеске,² да је на ручки, са табле I, слика 1, представљена мајка свега постојећег, као што смо већ рекли, Марија Демијург. Ми ту тезу ширимо даље. На табли II, слика 1, нађена је скоро идентична женска представа, али са додатним атрибутима: палмом и стефаносом у рукама. Из тога следи, ако се држимо гностичких тајних Јеванђеља,³ да је ту представљен принцип божанске Тријаде, Магна Матер, која има атрибуте оба пола, како су је и представљали рани гностички извори, као „триморфну Протонеју“ — првобитну мисао у три облика. Овај гностички извор каже даље:⁴ „Ја сам двополна природа. Ја сам и мати и отац, јер ја се парим са собом“.

На табли IV, слика 1 и 2, представљене су појасне розете из гробова на којима је представљена истоветна женска фигура у орантном ставу, која је окренута телом с лица, а ногама у корачају.

Ако повежемо све четири представе једну из Русије, другу из музеја Бенаки, једну из св. Еразма⁵ и четврту из некро-

¹ Д. Драгојловић, *Богумилство и орфичка традиција*, З.Ф.Ф. X—1, Београд 1968, страна 204.

² *Iskustvo Vizantii v sobranijah SSSR, Iskustvo Hristijanskogo Egipta IV—VII vekov*, Moskva 1977, Tom 1, citira: B. N. Zaleskasa, *Gnostičeskie predstavlenia v Rannevizantijskom iskustve, Kultura i Iskustvo Vizantii*, 1975.

³ Е. Пејгелс, *Гностичка јеванђеља*, Београд, 1981.

⁴ *Ибид.*, стр. 93.

⁵ *Од археолошког богатства на СР Македонија*, Скопје 1980, стр. 111, к-б. 597.

поле Мати у Албанији⁶ онда би потенције гностичке Маријеле биле још проширеније атрибутима:

„Да је она извор живота, генезида, — мајка бога светлости, мати свега постојећег пре свих, да би опет поентирали дефиницијом она је мати—отац (МАТРОПАТЕР)“.⁷

Али иако је ова гностичка формула Марије Демијург синкретичка формула II и III века, у основи све ове четири представе значе ипак: „Спремање за живот после смрти“.⁸ Зато, код старих Хелена уместо израза „смрт“ употребљавао се израз „окретање“ „катастрофи“, а уместо израза „умирање“ израз „мењање живота“, „метафизички тон бивон“.

Док се на прве две окулторалне представе, из Русије и Атине, смрт поентира крстом, Христовим човечанским распећем на крсту, и његовим божанским васкресењем, на привесцима из св. Еразма и из некрополе у Матију, ова васкрсна порука је скривенија, управо, јер нису дати јасни атрибути који би сасвим указали на поенту представа. Али, и поред тога, да се наслутити идеја представе.

Раширене руке одмах указују на хришћанске мученике из катакомби, из II и III века, који су смрћу за хришћанску веру постали мученици—сведоци Христовог постојања.⁹

На једном саркофагу из II века наше ере код нас на табли V, слика 1, из Тебе, представљена је на поклопцу египатска богиња Нут, са скоро идентично раширеним рукама и голим грудима, која као да грли покојницу која је представљена на дну саркофага.¹⁰ У Египатској религији у фази матријархата, богиња Нут се поштовала као највећа мајка и самог сунца и целе васионе. О томе говоре текстови пирамида:¹¹

„Силно је срце твоје...
 О велика, која си постала небо...
 Ти испуњаваш свако место својом лепотом.
 Сва земља лежи пред тобом — ти си је обујмила,
 Обухватила си ти и земљу и све ствари својим рукама.
 Узела си ти к себи свакога бога с његовом лађом,
 Учинила си их ти бесмртним слично небеским светлима,
 Не удаљују се они од тебе, јер су они звезде.
 Нут, ти сијаш као царица Доњег Египта
 И моћнија си ти од богова,
 Њихове душе су двоје — њихово наследство је твоје,
 Њихове жртве су твоје, сва њихова имовина је твоја“.

⁶ D. Kurti, *Gjurmë të kulturës së hershme Shqiptarë Mat, Iliria I*, str. 269—273, str. 272 sa slikom br. 1.

⁷ E. Peirels, *op. cit.*, str. 89.

⁸ M. Бурић, *Историја хеленске етике*, Београд 1961, стр. 5.

⁹ E. Peirels, *op. cit.*, str. 119.

¹⁰ K. Jung, *Човек и његови симболи*, Загреб, 1973, стр. 132.

¹¹ M. Matje, *Staroegipatski mitovi*, Sarajevo, 1968, str. 33.

Ако је у питању положај руку и ногу, представа на розети из св. Еразма, Т. IV, сл. 1, указује на египатског бога Шуа, сина Амона Ра, за кога се говорило да је одвојио небо (богињу Нут) од земље (богињу Геб), по наређењу Амона Ра, тако је било створено светло дана и простор на земљи, као небеса и земља под њиме.¹²

С друге стране, много је индикативнији „Калатос“ кога има женска представа на привеску из св. Еразма, који директно указује на Деметру (Цереру). Она у Апулејевој „Метаморфози“, за себе каже:

„Ја сам природа, мајка ствари, господарица свих елемената, почетак и принцип векова, врховно божанство...“¹³

На таблама VI, VII и VIII, представљена је Деметра са калатосом, Деметра у орантном ставу са својим атрибутима, Велика богиња као прамајка Скита и Велика богиња као Потниа тхерон.

Мит о Деметри и Персефони је у суштини идентичан са сиријским митом о Афродити-Астарти и Адонису, фригијским митом о Кибели и Атису и египатским митом о Изиди и Озирису.¹⁴

У случају наше женске представе која је нађена у гробу, калатос засигурно указује на Деметру и њене Елеусинске мистерије чији је циљ нада у будућу срећу на оном свету.¹⁵

На табли IX слика 1, 2 и 4, приказана је варваризација представе са розете из св. Еразма, без чистих стилских одлика, које су нађене дубоко на северу у срцу Каганата, на некрополи Tiszafüred, у сутону аварске моћи крајем VIII и почетком IX века.¹⁶

Појасне розете на табли X и XI, из некрополе Букел¹⁷ у Албанији и розете из Верхног Салтова¹⁸ блиско се везују за келтску рељефну иконицу из музеја Бенаки (код нас табла II, слика 1), по диспозицији четири лицем у лице постављена голуба; који указују са једне стране на персијску богињу вегетације Анахиту¹⁹ (код нас на табли XII), а са друге стране на Афродиту Генезиду,²⁰ чије атрибуте преузима гностичка Марија Демијург.

¹² A. C. Mercatane, *Who's who in Egyption Mythology*, New York 1978, str. 158.

¹³ L. Henry, *Portijeklo Religije*, Zagreb 1947, str. 112.

¹⁴ Ц. Ц. Фрејзер, *Златна грана*, том 2, Београд, 1977, стр. 72.

¹⁵ М. Ђурић, оп. цит., стр. 12.

¹⁶ E. sz. Garam, *Spätawaren zeitliche durchbrochene bronzescheiben*, Acta Academiae Scientiarum Hungaricae, Tomus XXXII, 1980, F. 1—4, 162.

¹⁷ S. Anamali, *Një varrezë së mesjetës së hershme në Bukël të mir-ditës*, Iliria, I, str. 209—224, T. XIV.

¹⁸ Етнокултурна карта територији Украинској ССР, в. I тбис. н.е., Киев 1985, стр. 139.

¹⁹ В. Луконин, *Иран II*, Отокар Кершовани, 1973, стр. 80.

²⁰ Д. Драгојловић, оп. цит., стр. 203.

На крају, резимирајмо речима професора Милоша Ђурића:²¹ „Митолошке представе указују на свест за коју је свет био слика и која је оно што је било у основи слике доживљавала као вишу стварност, као смисао који се изражава посредством слике“.

III. Меноре из Челарева као веза Авара и словенско-византијске културе Комани-Крује од VII—IX века

Важна напомена Р. Бунарџића¹ на последњем југословенском конгресу археолога на Бледу о смештају „менора“ из Челарева на врху гробне хумке, а не и у сам гроб иницијална је рад на горе наведеној теми.

Из Бунарџићевих речи је проистекла чињеница да и поред „меноре“ покојник није био потпуно јудаизиран већ само делимично. Значи ова челаревска хазарскоаварска популација, иако је била дотајкнута јудаизмом сачувала је аварски гробни ритуал у потпуности.

Али зашто у наслову спомињемо уопште пре свега албанску културу Комани-Крује и какве она има директне везе са аварско-хазарском некрополом у Челареву? Пре него што пређемо на чисто религијска питања, укажимо да је садржај аварских некропола скоро идентичан Команским, овде мислим пре свега на некрополу у Љешу из VI—VII века у следећим артефактима:²

- обе некрополе имају у пробу нож;
- кремен и оцило (постоји код већине аварских некропола)
- од појасних гарнитура имају поједине окове са зооморфним и антропоморфним представама;
- од накита покаткад им је заједничка огрлица од стаклене пасте;
- и као можда најважнији факт заједничко им је обиље касноантичке керамике fine структуре, различитих античких форми које су све израђене на брзо ротирајућем ножном витлу (точку).³

Али нас овде превасходно занимају „меноре“ и њихова веза са хришћанством, а са друге стране са номадским шаманизмом.

Парцијални јудаизам оличен у „менорама“ је у Челареву сасвим јасно у функцији степеница за успење покојника на небо,

²¹ М. Ђурић, оп. цит., стр 17.

III.

¹ Влед, 25—29. X 1988, реферат о некрополи у Челареву, изнет усмено, незабележен у материјалима Конгреса.

² F. Prendi, *Një e kulturës Arbërore në Leshë*, Iliria, IX—X, 1979—1980, str. 123—143, T. I—XXIV.

³ Ibid; i R. Bunardžić, *Čelarevo*, Roma, 1985, sa tablama.

номадско-шаманистичке традиције.⁴ Али оно што повезује шаманизам са јудаизмом и хришћанством је чињеница да је менора асоцијација на распетог Христа и његову крсну жртву, а са друге стране ове небеске лествице су мнимезис на Јаковљеве лествице у значењу пре свега рајских радости, тј. „раја“.⁵

Тај већ добро познати Јаковљев сан о степеницама, које повезују земљу са врхом неба и божијим престоном⁶ као центром раја се веома добро и јасно уклапају са: „номадском конотацијом космоичког дрвета извора живота и господара судбина“.⁷ То космоичко дрво је такође и „стециште-душа“, које је увек живо и које је у исти мах и „животодавац“.⁸ Ако то шире узмемо у то се уклапа и скандинавско васељенско дрво Игдрасил,⁹ а још дубља и прецизнија асоцијација је месопотамско космоичко седмокрако дрво светлости, које оличава седам планетарних небеса.¹⁰

Аварска космогонија је још прецизнија и јаснија. Она је делила свет на два дела, земљу и небо, а „веза између земље и неба је небеско дрво, дрво живота, или пак шаманско дрво. И то дрво је расло на највишој планини на којој је и пупак света омфалос“.¹¹ А сама земља је подељена на седам територијалних зона, а све оне чине небеско дрво преко кога се може стићи до неба. Т. XIII, сл. 1, 2. Али ове небеске степенице се везују за лествице са седам пречки из Митриних мистерија а такође и за грчку митологију и Херине степенице.¹² Значи, из свега реченог следи да идеја о степеницама које „служе мртвацу да се успне на Небо“¹³ је веома стара, дуге традиције, која је као есхатолошки симбол била укорењена не само у Евро-Азији и Африци, већ и широм целога света.

Али наш циљ није овде да говоримо о томе већ да дубље проникнемо у челаревске меноре и њихову везу са хришћанским манифестацијама Комани-Крује.

Четири минијатуре које илуструју Библију Соломона бен Рафаела из Перпињана у Арагону, из 1299. године, Т. XIV, 1—4, дају комплетну опрему I и II храма у Јерусалиму, прављене су за „умрле праведнике који се налазе у утроби горе Маслинске,

⁴ Р. Бунарџић, оп. цит., каталожки бројеви: 135, 136, 137, 138, 140, 141, 142, 146, 147, 148, 151, 157, 158, 160, 162, 164, 184, 185, 187, 188, 202. — Бунарџић је приликом археолошких ископавања фиксирао керамичку плочицу са менором на врх хумке, тј. када је сахрањивање већ завршено, на земљу изнад гроба, и то је најбољи доказ да су оне овде у функцији степеница за небо, и поред своје сасвим очигледне „удаистичке конотације.“

⁵ П. Мијовић, *Менолог*, Београд, 1973, стр. 134, фуснота бр. 30.

⁶ Стари Завет, I књига Мојсијева: 28, 12—14.

⁷ С. Елијаде, *Шаманизам*, Нови Сад, 1985, стр. 209.

⁸ Ибид.

⁹ Ч. К. Купер, *Илустрована Енциклопедија традиционалних симбола*, Београд, 1982, стр. 53—54.

¹⁰ М. Елијаде, оп. цит., стр. 210.

¹¹ Ј. Ковачевић, *Аварски Каганат*, Београд, 1977, стр. 199.

¹² М. Елијаде, оп. цит., стр. 354.

¹³ Ибид.

на обронцима Јерусалима¹⁴. И ова опрема сасуди начињена је за III храм у Јерусалиму, и за дан васкресења тела праведника. „Рабинска традиција каже да су ове сасуди потребне умрлим праведницима који ће се појавити из утробе горе Маслинске да би знали да је Месија стигао и обновио храм у Јерусалиму по трећи пут“¹⁵.

Нашу причу бисмо поентирали нечим прецизнијим и култно-есхатолошки јаснијим. Нама се чини после веома прецизног сагледавања „менора“ из Челарева да је на њима представљен јудаистички космос као пандан номадско-шаманском дрвету живота, а и као допуна и асоцијација на распетог Исуса Христа.

И та наша у први мах имагинарна идеја посведочена је веома прецизно јеврејским текстом: „Место за труљење и позивању на суботу — шабат“,¹⁶ Т. XV, сл. 6, који је у потпуности сачуван на венцу храма у Јерусалиму из I века пре наше ере. Исти такав текст, наравно уз извесну стилизацију и изостављања, је пронађен са бочне стране меноре из Челарева, који носи каталогски број 189.¹⁷ Т. XV, сл. 5. Са једне стране меноре је представљена сасвим упрошћена палмина грана (лулав), а са друге стране рог овна (софар) Т. XV, сл. 1—4. Многи аутори се слажу да је сабатом симболизовано Јахвеово шестодневно стварање света, и одмарање седмог дана и потпуно предавање религиозним стварима.¹⁸

„Тај пропис о недељном починку није важио само за Јевреје, него и све који су живели у јеврејској заједници, робове и странце. Субота је почињала у петак предвече и завршавала се у суботу предвече, када су се могле видети звезде. Почетак и свршетак празника оглашавао се у Јерусалиму труљењем свештеника у трубе“.¹⁹ Т. XV, сл. 6.

Тога дана је горео седмокраки овећњак-менора, а управо тада на сто су стављани 12-нових хлебова предложена Т. XIV, сл. 1—4.²⁰ Али слављење сабата на Челаревској менори треба ипак схватити есхатолошки, а у функцији лествице којом се приступа богу. Навешћемо значајан цитат из Јездрине књиге који даје још неке детаље о јудејској есхатологији.²¹

„... Месија ће владати 400 година па ће умрети као и сви који људским духом дишу. Када цели свет буде провео седам дана у ћутању правремена, мртви ће устати и одржаће се Последњи суд. Време Месије на земљи предстаља тако само предстепеницу славе, која ће наступити после краја старог Еона

¹⁴ J. Gutmann, *Hebrew Manuscript painting*, London 1979, 54, Т. 9.

¹⁵ Ибид.

¹⁶ *Treasures of the Holy Land*, New York 1986, стр. 210—211.

¹⁷ Р. Бунарџић, оп. цит., каталогски број 189, табла у колору.

¹⁸ Д. Глумац, *Библијска археологија*, Београд, 1985, стр. 102.

¹⁹ Ибид., стр. 103.

²⁰ Е. Лозе, *Свет Новог Завета*, Београд, 1986, стр. 100.

²¹ Ибид., стр. 127.

(времена). Трајање Међуцарства различито је навођено у јудејској апокалиптици. Где год се налази број 1000, он је схватан у смислу светске недеље, према којој историја света траје 6000 година, а последњих хиљаду година владаће светска субота⁴.

„Етиопска Енохова апокалипса, визија Јездрине апокалипсе и Сиријска Варухова апокалипса претпостављају опште васкрсење свих мртвих. Када се после смрти тело положи у гроб, душа човека се доводи на једно небеско место, у којем обитава у међуодаји. Али на Последњем суду извадиће се тела из гробова и душе ће се с њима поново сјединити“²².

Али чини се да оно што је напokon и најбитније у нашем раду је факат да јеврејска дијаспора Сирије, Палестине, Мале Азије, Северне Африке, па чак и шачица Јереја у Хазарском Каганату је очувала јеврејски идентитет слављењем сабата и обрезивањем мушке деце. А у исти час менора је из медитеранских византијско-арапских простора ушла у целу васељену, као префигурација Хрисове крсне жртве. А из месопотамске дијаспоре менора се инфилтрирала у Хазарски Каганат добивши овде шаманистичку васељенску конотацију, Али оба менорина пута, и Медитеран и Месопотамија нашли су своје право есхатолошко тумачење у Византијском царству, Арапском Калифату, Хазарском каганату и чак у Аварском каганату.

IV. Пентаграм из Виничана као мост словенско-византијске културе од VII до XII века

Нарочита учесталост мотива са пентаграмом, посебно на фунерарном прстењу, узроковала је потребу да се тај проблем пре свега географски заокружи а потом и археолошки повеже са пратним материјалом. Од неколико случајно нађених примерака прстенова са пентаграмом у некрополи Виничани (Т. XVI), уз скорашње налазе из ове године¹ који су повисили тај број комада на завидну меру, све то условило је претресање целокупне проблематике. Намах се уочило да то није локални продукт, везан само за горенаведену некрополу, и град Стоби који је у непосредној близини, већ да је то проблем ширих балканских простора, византијско-словенског етноса, а хронологије широког дијапазона од VII до XII века (Т. VII до Т. XX).

Територијално пружање од византијских далматинских градова до Албаније, преко Македоније и Србије, у Бугарску и

²² Ибид.

IV.

¹ Подаци су добијени од М. Мандића и др Б. Вабића са археолошких ископавања 1988, у селу Бурлатица код Виничана.

Румунију,² само је још више потврдило чињеницу о континуитету византијске културе на овим просторима и онда када је ова територија била етнички чисто словенска. То је узроковало тезу о непрекинутом континуитету градског живља на Балкану, схватила се чињеница о непрекидном трајању хришћанске религије и онда када црквена организација није била јака и скоро да је сасвим престала са радом.

Моја скорашња запажања о континуитету балканских простора од V—XII века и у религијском и у археолошком смислу овим је још више потврђена и оснажена.³

Наиме, ако укратко поентирам своју тезу о континуитету, онда се намеће чињеница да је археолошка манифестација VII—VIII века Комани-Крује тезаурус византијске цивилизације на Балкану, а у исти час и њен расадник, са правом се може рећи и темељ словенских материјалних култура од IX—XI века. Сажимањем археолошке грађе ових некропола на чисто религијске манифестације: прстен са пентаграмом, крст крстолики прстен, аграфу са орлом или пауном и керамичку и металну посуду „кану“, наметнула се чињеница да су сви ови делови гробног ритуса хришћанске конотације.⁴ Т. XVII до Т. XXIX.

Основне географско-хронолошке одреднице су следеће: албанска култура Комани-Крује носи VI—VIII век као свој хронолошки оквир да би ова дисперзија у византијској хрватској Далмацији била од VIII до IX века,⁵ у Македонији у VII—IX ве-

² Наш преглед на таблама фиксира најранију појаву пентаграма у V веку, у Албанији и црногорским градовима. То је знак да је његова најранија појава на Балкану кренула са пропадањем урбаног ткива Балкана. Његова појава је знак религијске несигурности и бекства у симболичку есхатологију.

³ Реферат о „Ведској основи словенске митологије“, читан је на Југословенском Конгресу археолога октобар 1988. на Бледу.

⁴ Потпуна археолошка документација о овој култури, мада са доста националистичке визуре ју интерпретацији, налази се у аланском часопису „Илирија“, који излази више од двадесет година, и има преко двадесет бројева. Епонимни локалитет је Калаја Далмацес (Илирија I) VI—VII века. Значајнији локалитети су и Сарда, Букел и Љеш. Хронолошки оквир ове културе је VI—VIII век, још прецизније VII—VIII век, на већини локалитета.

⁵ Ј. Белошевић, Материјална култура Хрвата од VII до IX века, Загреб, 1980.

ку,⁶ у Србији у IX—X веку,⁷ а у Бугарској од IX—XI века.⁸ Т. XVII — Т. XX.

Ова скромна урбанизација Балкана се управо и сагледава из путање наведенога простирања. Јер ако је Византија VII—VIII века била приморска, од IX—XI века она постаје и религијски и археолошки присутна унутар полуострва. Са окосницама које чине *Via Egnatia Via Militaris* и река Дунав, од Сирмиума до Белгорода Дњестарског, нешто источније од Добруце и ушћа Дунава у Црно Море.⁹ Т. XXI.

Из свега следи да су последице горе наведенога биле двојаке, са једне стране непрекинито трајање религијског живота од Јустинијана I до Василија II; а са друге стране у материјалној култури овај простор карактерише византијска провенијенција археолошког материјала уз чисто словенске особености.

Пентаграм као археолошки и теолошки проблем

Велика сконцентрисаност пентаграма на некрополама и широко дијапазон распрострања од Јадранског до Црног мора, са границом реком Дунав, управо је и центар утицајне сфере византијског царства, а наше досадашње мишљење о слабљењу тог утицаја сада је обезвређено. Јер се схватило да то није никакав конкретни утицај, никакав конкретан археолошки артефакт, већ да је то читав миље, и једна аутентична цивилизација на Балкану која траје од VII до XII века, а која је засигурно словенског етноса а византијског порекла. Из тога се наметнула потреба и за теолошким тумачењем овога знака, јер се схватило да он није ни словенског порекла, а ни само римске традиције, већ да је то ипак плод Медитерана и пређашњих прохујалих цивилизација.

Пентаграм као симбол и геометријски знак увек крије у себи скривен религијски карактер и математичку основу.

⁶ VII—IX век, локалитет Виничани, пре свега због фрагментоване палчасте фибуле, пентаграма и кане. Ипак је, чини се, VIII—IX век за Македонију прецизнији. Јер В. Маленко атрибуира Св. Еразма, једну од најзначајнијих некропола Балкана, у VIII—IX век.

⁷ У Каталогу „Нажит на тлу Србије“, Београд, 1982. — На локалитету Гробница (Караула) из IX—X века, нађена је скоро иста наушница као у Бурлатици код Виничана, а на локалитету Београд (Доњи Град) IX—XI век, пронађен је прстен са пентаграмом.

⁸ Сличан археолошки материјал се, по З. Вижаровој: *Словени и Прабугари*, Софија 1976, датује доста широко. Има га и нешто раније: некропола Војвода VI—XI век; Бдинци VIII—IX век; Јакимово II, VIII—XI век. Али се материјал претежно датује у IX—XI век; Локалитети Мишевско IX—XI век; Галиче IX—XI век; Луковит IX—X век; и Абланица IX—XI век.

⁹ V. A. Kunickij, *Predmeti hudožestvenoj plastiki iz Belgoroda Dnestrovskog*, Zbornik naučnih radova zemlji Južne Rusije, v. IX—XIV vek., Kiev, 1985, sr. 124, sl. 1, br. 1.

Код Египћана називан „пламеном звездом“, сликом Изидином, сликом Хоруса, и непресушни извор живота и искром свете ватре.¹⁰ Код Питагорејаца пентаграм постаје тајна лозинка и ознака питагорејског братства. За посвећене у овом братству, он је замењивао реч здравље ΥΓΕΙΑ.¹¹ И тај знак микрокосмоса, симбол савршене идеје и једна математичко-филозофска спекулација, код филозофа гностика постаје ознака Хермеса Тримегистоса,¹² да би одатле из гностичке подлоге био трансформисан у јудејски Хе-Шин-Вау-Хе (Јехосхуах) Исуса Христа и хришћанство.¹³

И та увек присутна религијска конотација проистекла је из обредне магије и коначно је сублимирана у геометријски знак инкарнације.¹⁴ И као плод таквих кретања и развоја пентаграм остаје дефинитивно уобличен за сва времена у Соломонов печат,¹⁵ који је добијен директно од бога за сврху магије, тајних сила и демона. Ова јеврејско-гностичка симбиоза антике II—III века директно се претаче у хришћанство. Из те гностичке подлоге краљ Соломон постаје без икаквог ретуша Исус Христ, победник над ђаволом и злом.¹⁶

Али крочивши на тло хришћанства, функција пентаграма се проширује и обогаћује, али увек остаје у сферама скривеног и дефинитивног.

Његова астрална форма директно се контамира са римском империјалном филозофијом астралне егзистенције и апотеозе умрлог цара. Та фунерарна основа пентаграма је и постала темељ хришћанског третирања и археолошких артефаката.

Астрална конотација одвела је пентаграм директно у хришћанској егзегези у знак божанске присутности. Пентаграм је у симбиози са птицама раја пауном, орлом, и фениксом постао део рајске култне слике,¹⁷ део звезданог двора, почетва небеског и циљ свих хришћанских верника.¹⁸ Али та почетна једноставна рајска слика будућих хришћана IV—VI века, знатно је обогаћена од VII до IX века, а још више од IX до XI века. У тренуцима када је било потребно вршити масовна покрштавања нехришћа-

¹⁰ J. Chevalier, A. Gheerbrant, *Rječnik simbola*, Zagreb 1985, одредница »pentagram« str. 495.

¹¹ М. Гика, *Филозофија и мистика броја*, Нови Сад, 1987, стр. 13.

¹² J. Chevalier, A. Gheerbrant, op. cit., str. 294.

¹³ М. Гика, оп. цит., стр. 75.

¹⁴ Ибид., стр. 81.

¹⁵ М. Pantelić, *Hrvatskologoljski amulet tipa Sisin, Mihael*, Slovo 23, Zagreb, 1973, str. 173.

¹⁶ Ибид.

¹⁷ Физиолог, превод Ђ. Трифуновића, Пожаревац, 1973, одредница бр. 4; Л. Мирковић, *Иконографске студије*, Нови Сад, 1974, стр. 60, каже: „Орао је поред пауна и феникса симбол васкрсења и срећног обављања времена, дакле вечности“, (Псалм 102, 5—6).

¹⁸ Л. Мирковић, оп. цит, стр. 48, 62, 63.

на и када је то царству било питање голог опстанка, византијски догматичари ову рајску астралну конструкцију пентаграма везују пре свега за обред хришћанске иницијације и чин крштења. И сада је чином крштења повезана астрална егзистенција пентаграма. Значи када је на било каквом месту постављен пентаграм, то је значило да чин крштења доноси спасење и отвара врата царства небесног. Сада пентаграм добија једну сотериолошку конотацију. На ту баптистичку ознаку пентаграма се надовезује и улога воде крштења. Јер уз варијанте разних посуда нађени су и грчки натписи који преко псалма 29, 3 и формулације „Глас је господњи над водом“, указују на улогу воде у чину крштења. Позната је максима да ко се не крсти не може ући у царство божије.^{18а} И то поновно рођење кроз чин крштења (претходно је човек морао да умре), вршило се деловањем св. духа на празник Епифанију, преко спољашњег средства воде.¹⁹ Метафорично, крштење се звало купком поновног рођења.²⁰ И ако је то крштење спасоносно и омогућава рај, оно је, значи, и извор живота, оно облива земаљски круг и извире из Христових рана са голготског распећа.²¹ И та богојављенска (празник Христовог крштења 6. јануара) вода која се узимала у време припрема за свето причешће постала је вода за опроштај грехова.²² Али поента свега горе наведенога је ипак била у нечему другом. Преко свакодневне литургијске праксе причешћа вршила се анамнеза целокупног Христовог живота од Рођења, преко Распећа, тродневне смрти, Вознесења и Васкрсења, што је био упут и свим верницима за наук, и пре свега нада у будући живот и после телесне смрти.

Али, да би се схватила права суштина и крштења и причешћа, требало би указати како су се ове радње вршиле и када. Л. Мирковић²³ је веома јасно објаснио да се некада у старини крштење вршило у велику суботу у 12 часова у поноћ. Катехумени су се управо тада крстили, у време када је почињао трећи дан и Христова реинкарнација из гроба. И то крштење, да поновимо, вршило се троструким урањањем у воду, што је значило смрт у гресима против Свете Тројице. А трократно издизање из воде значи живот у Светом Тројству: Оцу, сину и св. Духу. У тренутку крштавања од катехумена се тражи: одрицање од сатане, покајање грехова и право исповедање вере (символ вере). А потом свештеник врши помазање појединих делова тела уз речи: „Печат

¹⁸ Л. Мирковић, оп. цит., стр. 62.

¹⁹ Ибид.

²⁰ Ибид.

²¹ Ибид.

²² Л. Мирковић, *Хеортологија*, Београд, 1961, стр. 108.

²³ Ибид., стр. 106.

дара Духа Светога, аммин“.²⁴ Чин крштења означава очишћење, а миропомазанье, освећење светим духом.²⁵

Овај празник крштења звао се по Л. Мирковићу у старини и дан светла, дан посвећења, јер су се покрштени духовно просветљавали светлошћу Исуса Христа, што се симболизовало запаљеном свећом приликом чина крштења.²⁶

Али потпуна економија људског спасења постиже се у светој тајни Евхаристије, која је последња света тајна и у њој се врши потпуна анамнеза целокупне Христове делатности, а с њом се добија стан у дому оца небеског.

Јер управо она отвара врата небеског Јерусалима.²⁷ Еванђелист Јован у ставу 6,55 управо парафразира Христове речи на Тајној вечери, када за Евхаристију каже: „Јер је тело моје право јело, а крв моја право пиће“.²⁸ Ове Јованове речи су веома добро илустроване на крсту из Белгорода Дњестарског из X—XII века, где је представљен Еванђелиста Јован у епископској одежди, са кандилом у десном и причесном кашиком у левој руци.²⁹ Т. XXI.

Други пример је један рељеф из Бола на острву Брачу³⁰, Т. XIX, сл. 10, из XI века, који на троугаоном забату представља крст—плетеницу. Овај крст дели забат на четири дела. У доњем делу су представљена два пауна како држе прозд у кљуновима. То свакако симболизује рефригеријум или рајску фонтану,³¹ која се постиже свакако преко часног крста у центру и два пентаграма у горњем левом и десном углу. И на овом болском забату леви пентаграм има значење Витлејема — места Христовог рођења као човека, док десни пентаграм има значење места његовог проба у Новом Јерусалиму, који се налазио *de facto* изван зидина старог Јерусалима, док је до њега био изграђен мартирејум са голготским уздигнутим крстом, који се звао црква васкресења. Поента је једноставна. Леви пентаграм каже да се Христ родио у својој човечанској природи у Витлејему, а да је у тој истој својој природи умро у Јерусалиму распет на часни крст, који је овде *instrumentum martiri*, а у исти час трофеј победе. Христовом смрћу на крсту у старом Јерусалиму, усмрћена је смрт и

²⁴ „Крштење“, Каленић-Банатски Весник, Приручник за крштење, превод др Емилијана Чернића са грчког језика, Београд, 1982.

²⁵ Ибид.

²⁶ Л. Мирковић, оп. цит., стр. 106.

²⁷ Л. Мирковић, *Иконографске студије*, оп. цит., стр. 62.

²⁸ Из Еванђеља по Јовану *Новог Завета*.

²⁹ V. A. Kunickij, op. cit.

³⁰ Н. Јакшић, *Предроманички рељеф са споменом блаженог Теодора у Бољу на Брачу*, Прилози повијести умјетности у Далмацији 25, Сплит, 1985, стр. 49—62.

³¹ Л. Мирковић, *Иконографске студије*, оп. цит., стр. 62, стр. 63; цитат: „Фонтана-рефригериум указује на стан у дому Оца Небеског, на Небески Јерусалим, то су врата Небеског Јерусалима, кроз која мора умрети да уђе“.

тима се постигао десни пентаграм царство небеско у Новом Јерусалиму, а који је означен црквом св. Гроба. На том месту је сахрањена Христова људска природа која је лежала мртва три дана, да би се потом реинкарнирала. То је све био део божанског плана да би се искупили греси човечанства, и сопственом Христовом људском смрћу уништила смрт и њен закон о људском умирању. Овим путем закон смрти је уништен, а крштењем и крстом омогућен вечан живот људи у рају и њихово васкрсење.³²

Олтарна преграда цара Самуила из 986—990. године и нова визура проблема пентаграма Т. XXX, сл. бр. 2.

Девето-розетна мермерна олтарна преграда из првобитне Самуилове престонице на Св. Ахилу³³ чини се да је прави кључ за тумачење пентаграма.

Централну розету носи орао васкрсења као знак да је Христова људска природа умрла на крсту на Голготи а потом и васкрсла на 40-дневницу на Маслинској гори. Девет фантастичних Аилских розета у својој меандричној лавиринтности покушавају да сакрију праву истину али ипак те сликовне шифре су јасне и читке. Ако је орла васкрсења догматичар са две своје пројекције „пентаграма“ повезао са голготским крстом, они су овде у функцији будућег стана божијег у „Небеском Јерусалиму“ и знак су да је голготска крсна жртва омогућила стан у небеском Јерусалиму, што је овде симболизовано „пентаграмом“. Али у овој диспозицији Аилске олтарне преграде важан је и пласман „Јерусалимске шестолатичне“ — звезде^{33а} која је овде у функцији места људског рођења месије — Исуса Христа у Витлејему. А што се пак опет везује за пентаграм са једне стране преко функционалног контакта, голготског крста места „Христове телесне људске смрти“, које опет контактом „са орлом“ омогућава то васкрсење, и одлазак у дворце небеског Јерусалима, јер се линија директно псентира „пентаграмом“. Али ова дубока васкрсно икупитељска улога Витлејема — места Христовог рођења (шестолатична звезда),³⁴ потом ослањања на голготски „крст“ и „искупљењем човечанских грехова на голготском крсту“, омогућава васкрсење, овде симболизовано „птицом васкрсења — орлом“.³⁵ А што све омогућава стан у дворцима Небеског Јерусалима у

³² Л. Мирковић, оп. цит., стр. 95.

³³ П. Миљковић-Пепек, *Средновековната декоративна пластика, Уметничко богатство на Македонија, Скопје 1984*, стр. 202.

^{33а} Откровење Јованово (Апокалипса Јованова), део *Новог Завета*, став 22, 16: „Ја Исус послах анђела својега Јована да вам ово посведочи у црквама, Ја сам корени род Давидов, и сјајна звезда Даница“.

³⁴ П. Миљковић-Пепек, Ибид.

³⁵ Л. Мирковић, *Иконографске...*, оп. цит., стр. 60.

рају.³⁶ Значи ова двострука укрштања Витлејем — Голготско — Васкрсење у старом Јерусалиму, које омогућава „пентаграм“ — Нови Јерусалим — или рај.^{36а} А друга пројекција је пентаграм — крст — орао — сунце правде, тј. Христ, тј. опет рај. Наиме 12-латична компартиментна розета која чини звезду има овде такође функцију раја, тј. Исуса Христа, сунца правде.³⁷

Али, поента ове дубоко скривене догматике је ипак у анамнези целокупног Христовог живота пре Анафоре, када се причесници подсећају на целокупан Христов живот и његово жртвовање. Наиме, то је најсвечанији део литургије и пре силаска св. Духа на предложене дарове. Да је ово управо баш тако сведочи и путир из Антиохије, из VI века,³⁸ за кога се не без разлога тврди да је био присутан на „Последњој Христовој тајној вечери на велики четвртак“ када је литургија и законски успостављена од самог Христа као меморија на његово жртвовање и саучествовање у његовом телу и крви.³⁹ И на већ споменутом антиохијском путиру је представљен Христ као учитељ који подучава својих 12 апостола својој еванђељској науци преко евхаристије — литургије.

Тринаест розета Антиохијског путира окружено је са по четири орла који зобљу грожђе укупно их је око 50. Из тога следи да нам централни Амилски орао који такође има грозд у кљуну, осим своје особито важне васкрсне функције, овде је пре ипак у функцији еухаристичне птице или, прецизније речено, орао овде симболише васкрсење својим раширеним крилима и својим гроздом у кљуну — али преко еухаристије хлебом и вином, тј. телом Исуса Христа и његовом крвљу. (Т. ХХХ, сл. бр. 2).

Наиме, догматичарева намена била је да Христ преко свете тајне Евхаристије да подуку о својој људској инкарнацији и људском голготском жртвовању на крсту да би тим путем промовисао успостављање евхаристије. Прецизније речено да да законску основу светој тајни евхаристије. Или, боље речено, да је уведе у свакодневну црквену употребу једним законским путем, својим сопственим сведочењем о њој, својом крвљу и телом.⁴⁰

³⁶ Ибид., стр. 66.

^{36а} Ибид., стр. 138 — цитат „Бог који је становао у Јерусалимском храму, напустиће заједно са Месијом и храм и град. Место јудејског Јерусалима заузели су Нови Јерусалим и хришћански храм Гроба Христовог и Васкрсења Христовог“.

³⁷ Ибид. стр. 122.

³⁸ М. Е. Frazer; *Age of Spirituality*, New York, 1979, str. 606. — Најбољи каталог са свим релевантним одредницама за касноантичку и рано-византијску уметност. Фрејзеров чланак је само један од многих.

³⁹ Ј. Мирковић, *Иконографске...*, оп. цит, стр. 117 — цитат: „Крв Христовог отвара врата Небеског Јерусалима“, ибид. — стр., 14, цитат „... причешћем — еухаристијом се добијају станови у дому оца Небеског, у Царству Небеском; Небеском Јерусалиму — РАЈУ“.

⁴⁰ Ј. Мирковић, *Иконографске...*, оп. цит., стр. 117 — цитат: „Крв Христовог (евхаристија), отвара врата Небеског Јерусалима“.

V. Начин сахрањивања у средњовековним некрополама
Југославије од IX—XII века

Начин сахрањивања покојника у Југославији, од IX—XII века, био је директно узрокован византијском реконквистом на Балкану и поновним успостављањем и утврђивањем тематског управног система и црквене епархијске организације на овој територији.

Словенски живаљ био је под сталним утицајем самртног аварског шаманистичког ритула, строгих религиозних норми државе Карла Великог, византијске константне християнизације и сада, чини ми се, с правом кажемо своје индоевропске религиозне основе.

Словени овога тла као да успостављају духовно-материјалну симбиозу између ова четири различита извора, узимајући од сваког оно што им се чинило најбољим и духовно најнеопходнијим.

Од аварског гробног ритула Словени преузимају: оружје, грубу керамичку посуду за попутнину, кремен и огњило-оцило.¹

Од погребних традиција „Карлове Марке“: двосекли мач, копље, стрелице, окове ведра и оструге.²

Али, круцијалне елементе, чини се, даје византијско царство, преко касноантичке манифестације VII—VIII века Комани-Крује: гроздолику наушницу, лунуласту искуцану наушницу, каричицу са тордираним завршетком и ливено прстење са урезаним пентаграмом.³

¹ Ј. Ковачевић, *Аварски Каганат*, Београд, 1977; Приликом мог учешћа на археолошким ископавањима у Малом Иђоцу (1969), Бачком Петровом селу (1970, 1972) и Бечеју (1975), а којима је руководио професор др Јован Ковачевић, на око 40 гробова истражених археолошким путем хронологије од VII—IX века пронађени су следећи артефакти:

- кланска појасна гарнитура;
- груба црна посуда за попутнину ручно израђена;
- и гвоздено лунуласто оцило са малим оштрим камичком за искрење. Овај материјал говори о ратничком карактеру популације јер се поред нађених предмета нађени и гвоздени ножеви.

² Ј. Белошевић, *Материјална култура Хрвата од 7—9 стољећа*, Загреб, 1980, стр. 99—101; 106—109; 115—116; и 137—138.

³ Н. Spahiu, *Gjetë të vjetra nga varreza mesjetarë e Kalasë së Dalmaces*, стр. 227—262, Т. IV, V, Илiria I, Тiranë, 1971; Н. Spahiu, *La Ville hautemedievale Albanaise de Shurdhah (Sarda)*, стр. 151—159, Т.Т. II, VI, Илiria V, Тirana, 1976; D. Komata, *Varreza Abërora e Shurdhah*, стр. 105—114, Т. IV, V, VII; и F. Prendi, *Një varrezë e kulturës Arbërore në Lezhë*, стр. 123—146, Т. VII, IX, XIII, XV; оба чланка и Н. Spahiu и F. Prendi-ja су публиковани у Илiria IX—X, 1979—1980, Тiranë.

Неком невидљивом силом скоро комплетни пробни фондус Комани-Крује се инфилтрира у Кетлашку културу IX—X века,⁴ и након јаке мађарске компоненте X века,⁵ то остаје аутентична интернационална Белобрдска култура наредних две стотине година, кулурно-духовни дериват словенског етноса у целој Европи.⁶

Растисављева Велика Моравска IX века; Симеонова Велика Бугарска IX—X века; и Самуилово Македонско царство X—XI века; а потом и Византијско царство Василија II X—XI века, само су потпомогли развој материјалне, духовне и језичке културе Словена, заувек их спојивши на овим просторима у нераскидив материјално-духовни конгломерат.

Али вратимо се језику који се чини најаутентичнији реликт словенског етноса. Прехришћанска митологија Словена од VII до IX века има исту конотацију као и словенски језик. Добро је познато да је словенски језик индо-европског порекла,⁷ из тога следи да је и религија индо-европљана морала бити истота кључа смрти као и словенска митологија.⁸ И ту је, чини се, и решење овога проблема. Наиме, лингвисти су у индо-европску групу језика укључили следеће језике:⁹ персијски, тевтонски, келтски, грчки, латински и словенски. И ту је објашњење и лингвистичко-религијског миљеа, и словенског језика и словенске митологије.¹⁰

⁴ J. Korošec, *Storoslovenska grobišča v Severni Sloveniji*, Celje, 1974. — Кетлашка археолошка група се датира у IX—X век. Корошец је дао поделу на старију Карантанску и млађу Кетлашку групу. Кетлах у свом фондусу има искуцану лимену лунуласту наушницу и проздолику ливену наушницу. Ова два комада накита јављају се и у култури Вјело Брдо.

⁵ J. Hampel, *Altertümer des Frühen Mittelalters in Ungarn*, I—III, Braunschweig, 905. — Хампел даје потпуни преглед археолошке грађе у Мађарској из које се евидентира очигледан континуитет касноантичких култура на територији Мађарске, које чине основицу Мађарске материјалне културе IX—X века. А спорадични стилски елементи као шта су то оклови са кнежевских торби и тезаурус из Нађ Сент-Миклоша само су Персијско-Сасанидска реминисценција; О. Шафарик — М. Шулман, *Хунга*, Рад Војвођанских музеја бр. 3, Нови Сад, 1954, стр. 5—55, Некропола у Хинги је млађе хронологије XII—XIII века показује већ једну развијену феудалну културу Средње Европе.

⁶ W. Hensel, *The acting of Bijelo Brdo culture on Poland Land*. — Добио сам само чланак али по речима аутора публикован је у материјалима Конгреса у Варшави. У горе наведеном раду професор Хензел је на само 5 страница поентирао интернационалну визуру Белобрдске културе. Он је утврдио да она као један јединствен конгломерат покрива територију: Словеније, Мађарске, Румуније, Славоније, Хрватске, Србије и Северне Бугарске. Он везује за Белобрдску културу и познате локалитете у Пољској Гнезно и Краков, јер сматра да је пољски владар Болеслав Храбри држао неке поседе на територијама где је егзистирала Белобрдска култура.

⁷ А. Мартине, *Индоевропски језик „Индоевропљана“*, Нови Сад, 1987.

⁸ *Mythology of Ancient Persia*, New Larousse Encyclopedia of Mythology, London 1969, стр. 309.

⁹ Ибид.

¹⁰ Ибид.

Сада се поново вратимо материјалној основи горе наведенога, а то је археологија. Конфронтирајући албанску културу Комани-Крује археолошком материјалу:¹¹ хрватским гробовима VIII—IX века,¹² словеначким гробовима IX—X века,¹³ чехословачким гробовима VIII—IX века,¹⁴ лангобардским гробовима VII века,^{14а} македонским гробовима VII—VIII века,¹⁵ српским гробовима X—XI века,¹⁶ угро-финским, литванским и летонским гроб-

¹¹ Наша фуснота бр. оп. цит., чему треба додати публиковану грађу из осталих публикованих бројева *Iliria-e*.

¹² Ј. Белошевић, оп. цит. — Овде се пре свега мисли на три Хрватске некрополе: Нин-Здријац, Кашић Маклиново брдо и Станковци Бенковци, које су веома блиске по неким елементима култури Комани-Крује.

¹³ Ј. Коросец, оп. цит. — Овде се мисли на Кетлашку групу коју мислимо да треба везати за Комани-Крује.

¹⁴ *Velká Morava*, Prag, 1980. — У наведеном раду се јасно издваја Аварски клански стратум (ратничка и коњска опрема); потом Византијско-Медитерански стратум (манифестован на накиту); и Античко-Медитерански стратум (са керамиком fine фактуре) који се може везати за Комани-Крује. За наведену албанску културу се могу везати и следећи предмети нађени у Великој Моравској бронзани оков из Девинске Нове Вези, позлаћени бронзани крст из Микулчица са четири главе као и сличан крст из Будеча. Ова три крста из Микулчица, Будеча и Нин-Здријаца која су скоро идентична затварају замишљени троугао који показује на кретање могућих утицаја у оба смера. (Крст из Будеча је публиковао М. Solle, *Objev Mikulčicko-Blatnického křížku na Budči, a jeho význam*, str. 265—273, *Archeologické Rozhledy*, XXXII, 3, Prag, 1980.

^{14а} М. Шоле, оп. цит., стр. 269, сл. 1, 5. — овде мислим пре свега на два Лангобарска крста VII века из Цалвисана и Милана. Треба указати да се на четрдесетак нађених лангобардских крстова јасно уочава симбиоза Германског анималног стила II и Византијско-Медитеранске културе.

¹⁵ Овде пре свега мислим на: Бабе (фибуле са посувраћеном ногом), Ј. Ковачевић, у Зборнику Бошка Бабића, *Виничане* (Каталог налаза) палчаста фрагментована фибула. И Св. Еразмо и Радолштите чији је комплетан фондус публиковао В. Маленко, *Раносредновековна материјална култура во Охрид и Охридско*, стр. 269—315, Т. I—XXIII, Охрид и Охридско низ историјата, Скопје, 1985.

¹⁶ *Накит на тлу Србије*, Каталог изложбе, Београд, 1982. Некрополе: Пробница IX—X век; Костол IX—X век; Београд IX—XI век; Богојево X век; Јазово X век; Широко X—XI век; Вадовац X—XI век; Матичане X—XI век; Вела црква X—XI век; Сента X—XI век; Фекетић X—XI век; Прчево X—XII век. Српске некрополе улазе у Белобрдску културу доста рано још у IX веку да би у њој остале до краја њеног трајања у XI—XII веку. Овде је јасан у археолошком смислу континуитет касноантичног стратума са неким упливима Византије, особито у религијском смислу. Овај проблем је др М. Љубинковић, у свом раду: „На проблему словенизације, Београда и Северне Србије; ГГБ, књ. XXXV, 1978, стр. 21—22; је веома лепо уочила повезујући постморавску оставу из Токаја са наушницама Браническо-Моравског типа, са три јагоде. Из чега следи јасна и органска веза Велике Моравске и Браничевске Моравске у IX—X веку. Ту се и у црквеном смислу намеће та веза. Чини се да је Метдијева архиепископија прогутава Браичевску епископију укључивши је тако у овој црквени опсег. Из чега би произлазила и материјална и духовна веза.

бовима IX—XII века,¹⁷ долази се до једног битног закључка. Сви они немају формирано хришћанство, у археолошкој потпуности, а ни читак пагански миље у својој култној самртној презентацији.

Наиме, пођимо редом: од археолошке грађе истакао бих неке комаде накита. Међу њима веома су симптоматични окови традиције Комани-Крује, а свога територијалног простирања широм Балкана, до Скандинавије, тачније Балтика. Али особиту пажњу поклањамо окову из гроба број 54 некрополе Кашић — Маклиново брдо,¹⁸ Т. XXXIII, 1, који је идентичан гробу број 32 са некрополе у албанском Љешу,¹⁹ а делимично сличан и оном са Циганског гробља из Радолишта,²⁰ и пару окова са некрополе св. Еразмо у Охриду.²¹

А то је опет све налик оковима које носе игле са крстастим главама из Литве и Летоније, (Т. XXXIII, сл. 4), које се датују у XII—XIII век. Ових крстастих игала има још раније у IX и X веку, али без сачуваног окова. Тек сада се схвата функција тог команско-далматинског окова,²² он је био окачен испод крста, и наравно има функцију допуне тог крста.

То је био један проблем.

Други изразити проблем чини се да су крстови апликае,²³ једна са некрополе из Нин-Ждријца из гроба број 324,^{23а} која се типолошки везује за једну аплику из Будеча у ЧССР-у,²⁴ и једна из познатог чешког локалитета Микулчице.²⁵ То све такође

¹⁷ L. A. Golubova, V. N. Mogilnikov, V. V. Sedov, R. L. Rozenfeld, *Finno-Ugri i Balti u eposi srednjeg veka*, Moskva, 1987, Т. X, сл. 5; Т. XV, сл. 9; Т. LXIV, сл. 22; Т. XCI, сл. 33; Т. CXV, сл. 9, 10; Т. CXVI, сл. 9; Т. CXIX, сл. 1, 3; Т. CXXXVII, сл. 30. О Аутори веома јасно презентирају археолошку специфичност Балтика. Из горе наведене грађе је тек сад јасна веза са једне стране са Мађарском, а са друге стране, нераскидива повезаност за Скандинавију.

¹⁸ Ј. Белошевић, оп. цит., Т. XXXV, сл. 10; Т. LXXVII, сл. 7, стр. 92—93. — Белошевић је лепо осетио и атрибуирао овај оков. Али му није био сасвим јасан проблем овде нађених жара, које је он везао за Велику Моравску и Румунију. Из свега следи да Словени доносе у нову постојбину предмете од керамике и оружје. А своје нове духовне и друге развијеније манифестације свога живота повезују и разрешавају на лицу места, и покаткад без предложака из прапостојбине.

¹⁹ Ф. Пренди, оп. цит., Т. XII, в. 32, 1, Илрија IX—X.

²⁰ В. Маленко, оп. цит., стр. 334, Т. XVIII, сл. 4.

²¹ Ибид. стр. 325, сл. 3—4.

²² Фино-Угри и Балти у епоси Средњег века, оп. цит., стр. 434, Т.С. XV, сл. 9.

²³ Стилску основу ових крстастих аплика су пронашли Н. Аберг и Ј. Вернер код Лангобарда Северне Италије. И сматрају да је то симбиоза Германског Анималног стила II и Византијско-Медитеранске културе (G. Lasić, *L'art des Nomades*, Budapest, 1972).

^{23а} Ј. Белошевић, оп. цит. стр. 97—98, Т. LIV, 11; Т. LXXIX, 1.

²⁴ М. Šolle, оп. cit., стр. 265—266, Т. II.

²⁵ J. Poulik, *Mikulčice*, Academ., Praha, 1975, стр. 95—96, obr. 23/2; J. Dekan, *Vel'ka Morava*, Bratislava, 1976, стр. 123, 247, сл. 123.

има стилске везе са једним антропоморфним крстићем из Птуја,²⁶ и лангобардским антропоморфним крстовима из Цалвисана и Милана.²⁷ (Т. XXXIV, сл. 1—6).

Трећи археолошки проблем је један занимљиви коштани сланик из гроба број 161, са некрополе Нин-Ждријац из (Т. XXXV, сл. 1) VIII—IX века, а кога аутор ископавања професор Белошевић везује за аварску некрополу Шопронкохиди, у Мађарској.²⁸

Бавећи се проблемима христијанизације Словена већ дужи низ година, временски опсег мога рада био је хронолошки оквир од VII—XII века.

Уочио сам три стратума:

чисто хришћански религијски стратум;

пре-хришћанско пагански стратум; и

индо-европски шаманистички стратум тевтонско-угрофинске конотације.

Систематизујући ове проблеме дошао сам до неколико репера који су ме довели близу решења, тј. до везе између сва три горе наведена проблема: крстасте аплике, бронзаног окова и коштаног сланика, и до једног јединог индоевропског митолошког кључа смрти и васкрсења.

Кључ чудесне крстасте аплике из гроба 324²⁹ из нинског Ждријца је четвороруко дуплирана глава Вотана,³⁰ Одина³¹ и Свантовида,³² а у исти час то је мнимезис на Христово васкрсење осмог дана. Значи, овде Христов крст има конотацију скандинавског васељенског дрвета Игдрасила.³³ Т. XXXV, 3.

Друга представа на сланику, из гроба број 161 у (Т. XXXV, сл. 1), у нинском Ждријцу,³⁴ такође је симбиоза крста и Варуниног космичког стабла по вертикали,³⁵ с тим што је крст у основи, а Варунино стабло на горњем делу.³⁶ Т. XXXV, сл. бр. 2.

И трећи наш проблем а први у горњем наводу, тј. оков из гроба број 54 из некрополе Кашић-Маклиново брдо, треба схватити као представу комплетног космоса,³⁷ (Т. XXXIII, 3) или тачније као космичко стабло ведског бога Варуна:³⁸ Т. XXXV, сл. 2.

²⁶ Ј. Корошец, оп. цит., Т. IV.

²⁷ М. Solle, оп. cit., сл. 3.

²⁸ Ј. Белошевић, оп. цит., стр. 127; Ј. Ковачевић, оп. цит., стр. 184, сл. 122 горе.

²⁹ Ј. Белошевић, оп. цит., стр. 97—98, Т. XLIV, Т. LXXIX, сл. 1.

³⁰ *Mythology...*, оп. cit., str. 252—254.

³¹ Ибид., стр. 252—258.

³² Ибид., стр. 293—294.

³³ Ч. К. Купер, *Илустрована Енциклопедија традиционалних симбола*, Београд, 1982, стр. 53—54, са илустрацијом.

³⁴ Ј. Белошевић, оп. цит., стр. 125—127, Т. XXI, сл. 1; Т. XXX, сл. 19.

³⁵ R. Savendish, Т. O. Ling, *Mitologija*, Ljubljana 1982, str. 15—16.

³⁶ В. Г. Тилак, *Арктичка прадомовина Веда*, Београд, 1987, стр. 136 са сликом.

1. Три круга представљају најдоњу зону космоса — првобитни океан;³⁹

2. ову зону одваја јајаста штап од следеће зоне, овај јајаста штап представља фиксну праницу између првобитног океана најдоње зоне и више зоне света таме — Пакла.⁴⁰

3. Тај свет таме — Пакао представљен је са два круга;⁴¹

4. Те отворе уокிரивају бакарни полупрстенови који имају значење планине Меру;⁴²

5. Изнад ове зоне је једна фиксна линија, линија небеске реке, која је и функционални оквир рама окова;⁴³

6. Изнад ове зоне је сам врх космоса Дуау — Небо, коју на окуву представља горња ивица перваза.⁴⁴ Т. XXXV, сл. бр. 2.

Да бисмо у својим дескрипцијама и тумачењима били јаснији, морамо изнети нешто и од тевтонске, скандинавске, ведске и хришћанске религије и митологије.

Пођимо од тевтонаца: ко је и шта је Воден, или Wüte, етимолошки бог помаме и беса, што су његове функције и које он има везе са Исусом Христом? Воден је, по тевтонској митологији, био главни бог тевтонских народа, данашњих Немаца, или старих Германа, касније и Англа и Сакса почев од V века. Представљање његовог имена за четврти дан у недељи (субота је била задњи дан недеље), Wednesday, латинска транскрипција је Mercuri dies, и његово везивање за римског бога Меркура.⁴⁵

Мада је у почетку био нижи демон, он је предводник јачача, светих погинулих ратника, бесне војске, који су у олујним, громовитим ноћима кретали у дивљи лов. Тај њихов вођа Wüten, Воден, код Скандинаваца је био Один.⁴⁶

Вотан је био на разним споменицима представљан као јачач у лепршавом огртачу са шеширом широког обода, на белом или црном коњу, који се налази у фантастичном лову.⁴⁷

Касније он постаје бог који је јамчио јунаштво и победу, и који је одлучивао о људској судбини. Стога је он с правом употребљиван са богом Меркуром код Латина.⁴⁸

Та његова функција се у потпуности слаже са његовом улогом чаробњака подземног света.⁴⁹ Он као бог беса означавао је

³⁷ Ј. Белошевић, оп. цит., стр. 92—93; Т. XXXV, сл. 10; и Т. LXXVII, сл. 7.

³⁸ Б. Г. Тилак, оп. цит., стр. 236.

³⁹ Ибид.

⁴⁰ Ибид.

⁴¹ Ибид.

⁴² Ибид.

⁴³ Ибид.

⁴⁴ Ибид.

⁴⁵ Mythology..., op. cit., str. 252.

⁴⁶ Ибид., стр. 253.

⁴⁷ Ибид.

⁴⁸ Ибид., 252.

⁴⁹ Ибид.

врховног господара који ослобађа све анималне силе света. Као ведски бог Варуна о коме ће бити речи касније, он влада уз помоћ магије, не само живим људима већ и „подземним светом“.⁵⁰ Али, занимљиво је његово шаманистичко порекло које произилази из његовог деловања, он се служи магијом, надзира битке а у њима лично не учествује користи своје најјаче оружје „херфјпетур“, панику која паралише све.⁵¹

Свој анимални бес он усмерава на послове рата, а самим тим он постаје бог рата. Он је као бог-чаробњак, врховни господар најмоћнијег оружја — магије.⁵²

Скандинавска варијанта Вотана био је Один.⁵³ Бог рата и уметности. Поред својих уметничких извођачких квалитета, Один је имао моћ физичког претварања у разне видове животиња. А при својој физичкој појави његови непријатељи су у том тренутку слепели, оглувели и онемоћали.⁵⁴

Один је био тај бог који је дао људима законе живота и законе смрти.⁵⁵ На његову наредбу спаљивани су на ломачи мртви ратници са свим оним што су у животу поседовали. То ношење комплетне имовине јамчило је поново стицање баш тих ствари у рају Скандинаваца Валхали.⁵⁶ Он је знао магичне формуле излечења, онеспособљавања непријатеља, и чак је знао формулу за оживљавање мртвих.⁵⁷

Он је био господар руна које су имале магично значење. Он је успео да се дочепа медовине од песника и замеђене воде од дивова. И та мешавина воде и меда (звала се хидромел), била је божанског порекла, њеним испијањем се постајало песником и мудрацем.⁵⁸ Али најзначајнија епизода из Одиновог живота је његово драговољно жртвовање и његово поновно оживљавање. Он је девет ноћи провео жртвовао самом себи висећи на васељенском дрвету Игдрасилу, скандинавском дрвету живота. На њему је он извршио обред подмлађивања. Али, скоро близу смрти, он се уз помоћ руна и хидромела спасао смрти и поново васкресао. И ту је његова конотација која је налик Христовом жртвовању на крсту, а и његовом васкрсењу после тродневне пробне смрти.⁵⁹

⁵⁰ Ибид.

⁵¹ Ибид., стр. 254.

⁵² Ибид.

⁵³ Ибид.

⁵⁴ Ибид.

⁵⁵ Ибид.

⁵⁶ Ибид, 255.

⁵⁷ Ибид.

⁵⁸ Ибид, 257.

⁵⁹ Ибид., с тим што је, за разлику од Христа, Один, добровољно жртвујући се, - висео девет дана и ноћи на јасеновом дрвету живота Игдрасилу.

Али, чини се да је ликовно четвороглави бог балтичких Словена свевидећи Свантовид, најближи главама са крстасте аплике из Ждријаца.⁶⁰ Његове четири главе окренуте су на четири стране света. У десној руци има бивољи рог пун вина и тим рогом он је одређивао плодност текуће године.⁶¹ Поред њега је увек висио мач, седло и ђем — коњске жвале. Он је био опремљен као бог рата. А као „Бог богова“ био је отац сунца и ватре, а такође и бог благостања.⁶²

Финално тумачење урезане представе³ на коштаном сланику из проба број 161, из некрополе Нин — Ждријац, је до танчина описана ведска борба између бога Индре — бога добра и бога Вритре — бога зла, за небеске краве, које су зооморфна замена за небеску светлост живота.⁶³ На нашем сланику су те небеске краве завезане за оба краја издељујућег штапа.

Централни стуб са троуглом на врху може имати значење средишта земље,⁶⁴ као што је, по веровању, и крст на Голготи био такође у центру света. Ведска химна детаљно то описује. Она каже да се сунце уздигло са тог места на високом стубу да би могло да држи одвојено небо од земље.⁶⁵ Према томе, наш стуб са троуглом засигурно мора да значи осовину света са сунцем на врху у облику троугла.

Вритра, као бог зла, представља се и као област вода и као змијски поглавица.⁶⁶ Ако то детаљније истумачимо, ведска химна каже да је Вритра представљен као змај који је опколио и заробио све воде света. А Индра га је ударио челичним оружјем у главу и тако ослободио све воде света, а тиме је ослободио и светлост која је била заробљена, а за ту светлост рекли смо да је представљена кравама, које у зору крећу на пашу или појило.⁶⁷ Ведска химна даље објашњава последицу ове Индрине победе. Убивши змаја, Индра је покренуо воде света, за човека, тј. човечанство, тада је ослободио сунце и поставио га је на видном месту неба.⁶⁸ Ту уочавамо идеју жртвовања бога за човечанство, и постављања трофеја победе високо на тропајону. Конотација је скоро идентична Христовој жељи за човечанство, с тим што је Христов трофеј само крсно дрво.⁶⁹

⁶⁰ Ибид, стр. 293—294.

⁶¹ Ибид, стр. 293.

⁶² Ибид, стр. 294.

⁶³ Б. Г. Тилак, оп. цит., стр. 234—236.

⁶⁴ Ј. Белошевић, оп. цит., стр. 125—127, Т. XXI, сл. 1; Т. XXX, сл. 19;

Б. Г. Тилак, оп. цит., стр. 238.

⁶⁵ R. Cavendish, T. O. Ling, оп. цит., стр. 16.

⁶⁶ Б. Г. Тилак, оп. цит., стр. 238.

⁶⁷ Ибид., стр. 235, 238.

⁶⁸ Ибид., стр. 235, 238, 239.

⁶⁹ Ј. Мирковић, *Иконографске студије*, Нови Сад, 1974, стр. 95.

Али док је у ведској химни високо истакнуто сунце, небеска светлост преко небеских крава које су замена за ту светлост. У хришћанству крст је победни знак трофеј — тропајон, а сунце победе је сам Исус Христ.⁷⁰

VI. Закључак

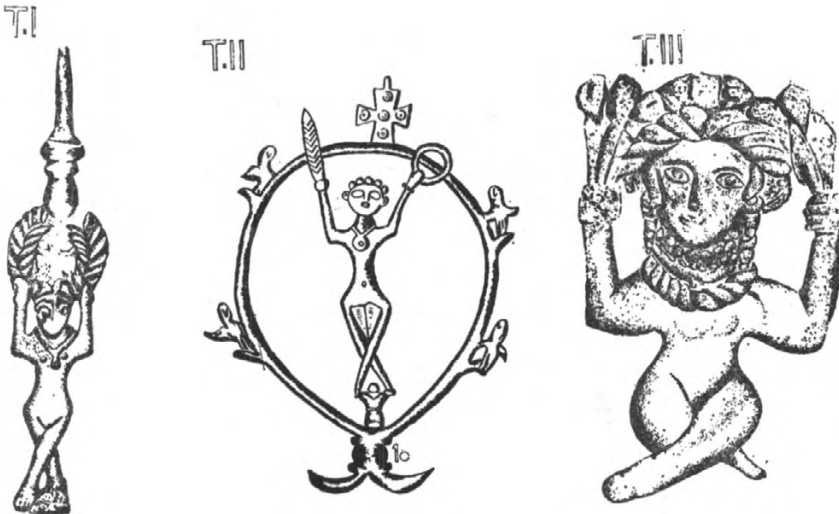
Наша разматрања бисмо окончали једним локалитетом који представља источну тачку пута нашег „пентаграма“, а у исти час он представља оквир горњег датовања пентаграма. Ако се пентаграм у Команској култури Албаније и Македоније јавља у VII—VIII веку, овде, тик уз Дунав, у некадашњј *Mesii Inferior*, на локалитету Стирмен (*Styrmen*) на реци Јантри, он се јавља од X—XIII века. Овде се он показује као већ имплантиран и директно се везује за археолошки материјал исте хронологије у Бугарској (осталом делу), Румунији, Мађарској и Југославији. Али овај локалитет није настао миграцијом и стицајем случајних историјских околности, већ је он дуге и континуиране стратиграфије. Његову рану фазу карактеришу лунуласте фибуле са звездастим завршетком, (у VII—VIII веку она је рад византијских радионица, а има је и код Словена ове ниске хронологије); каснију другу фазу IX—X века (од византијског цара Василија I до бугарског цара Симеона, карактерише веома интензивна христијанизација која се овде одсликава са пет различитих крстова и по тематици и по иконографско-теолошком садржају. Они показују већ развијену христијанизацију која има још увек и симболичне ознаке у својој презентацији); и трећа фаза некрополе у Стирмену је из X—XIII века, коју карактерише свакако освајање Василија II, и византијско освајање дунавске делте у XI—XII веку.

Значи, ако резимирамо речено о Команској култури и њеном односу према касноантичким духовним традицијама, а и према савременим византијским, онда је ту археолошка ситуација сасвим јасна. Балканске миграције узроковане су словенским плачкањима у VI и VII веку и она су пореметила етнички распоред балканског становништва. Али, из тога је извучена велика корист за досељена словенска племена, која су се на то директно надградилa, узимајући тај материјално-духовни фондус као основ своје сопствене културе. Али предлошци из старе постојбине увек се провлаче или на неком комаду накита или пак на предметима религијског карактера. Ми овде желимо да укажемо на христијанизација Словена на Балкану није био једноставан ни хронолошки ограничен, нити кратак процес. То је био поступан процес, који се одвијао и са променом њихових дубоких

⁷⁰ Ибид.

духовних навика. Њиховим увођењем за равноправне становнике царства, они аутоматски и постају Византинци, који морају да се прилагођавају у Византији затеченој религијској ситуацији. Њихова природна прилагодљивост и њихова отвореност за вишу и богатију цивилизацију, омогућило им је брз и духовно скоковит напредак. Тако су они из фактички развијеног неолита, за око три века успевали да формирају своје самосталне кнежевине, па чак и царевине. То све у материјалном и духовном смислу указује на брзе генерацијске промене и навика и духовних вредности претходних генерација. Али, понекад, и поред тога што су прихватили нове духовне вредности, у пробу се затекне реликт старог да подсети на претке и религијску базу прапостојбине. Т. XXXVI.

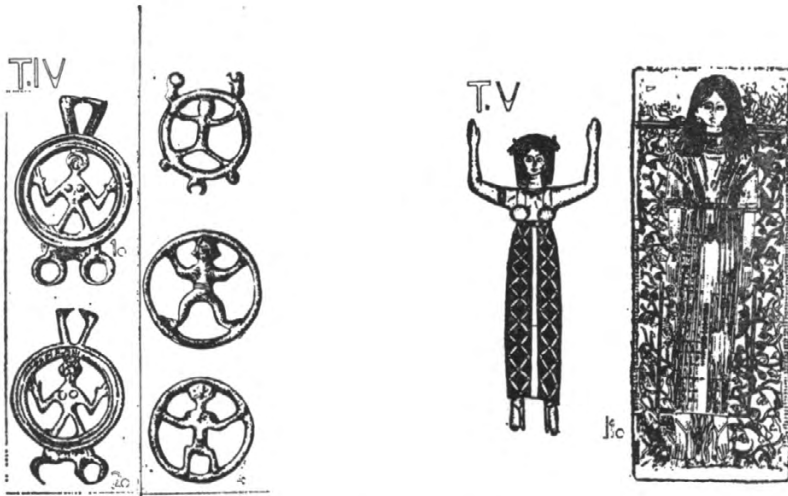
Styrmen nad Jantra (Bulgaria), badania archeologiczne W latach 1961—1964 i 1967—1968, pod rukovodstvo profesora W. Hensla, Wroclaw, Varšava, Krakov, Gdanjsk, 1980.

Т I — СССР, I век

Т II — Ника, IV—VI век, Копти, Музеј Бенаки у Атини

Т III — Копти, IV—VI век

T IV — 1. Св. Еразмо, VII—VIII век, 2. Матј, VII—VIII век, Албанија,
T V — 1. Божиња Нут, II век, Теба

TVI — 1. Елеусина, V век пре наше ере
T VII — 1. Рим, I век

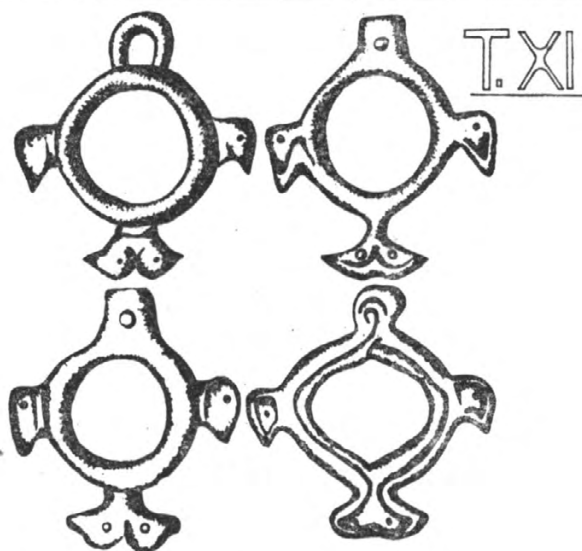
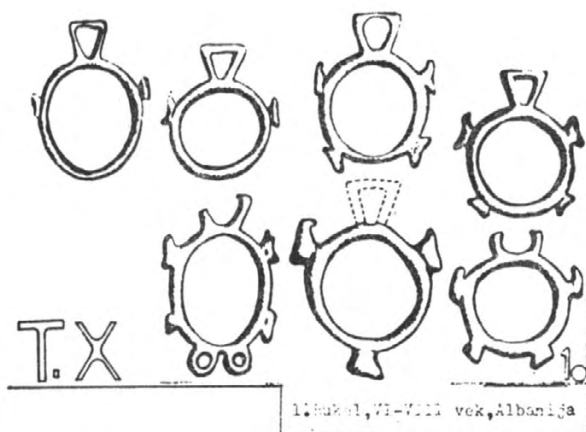

T. VIII

T. VIII — 1. Скити, IV век пре наше ере, СССР; 2. Potnia Theron, Грчка,
V век пре наше ере

T IX — 1. Мађарска, VIII—IX век, 2. 3. Tiszafüred, VIII—IX век

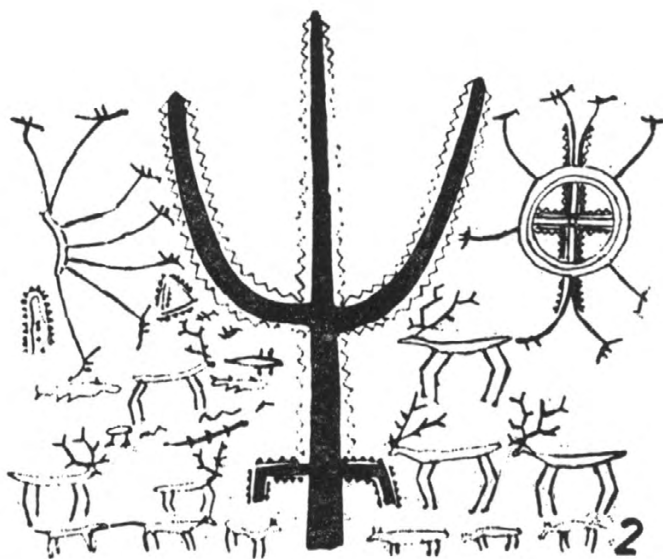
T. X — 1. Букељ, VI—VIII век, Албанија

T. XI — 1. Верхни Салтов, VIII—IX век, СССР

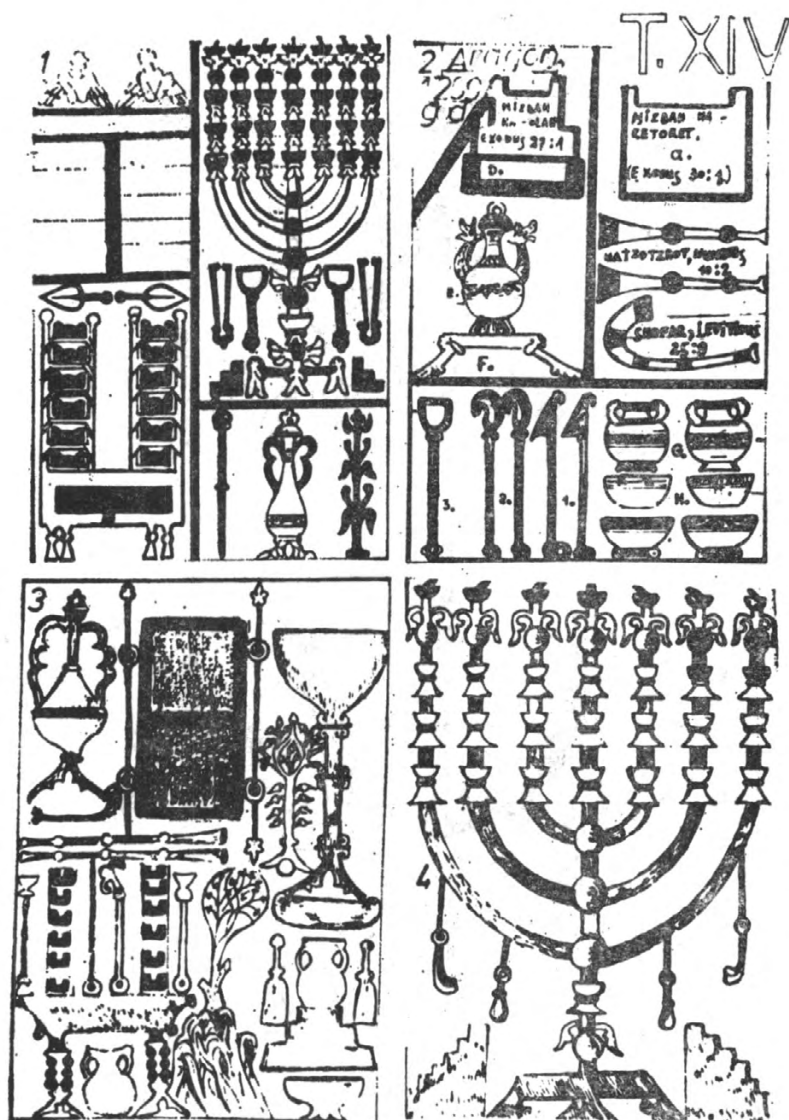
Т. XII

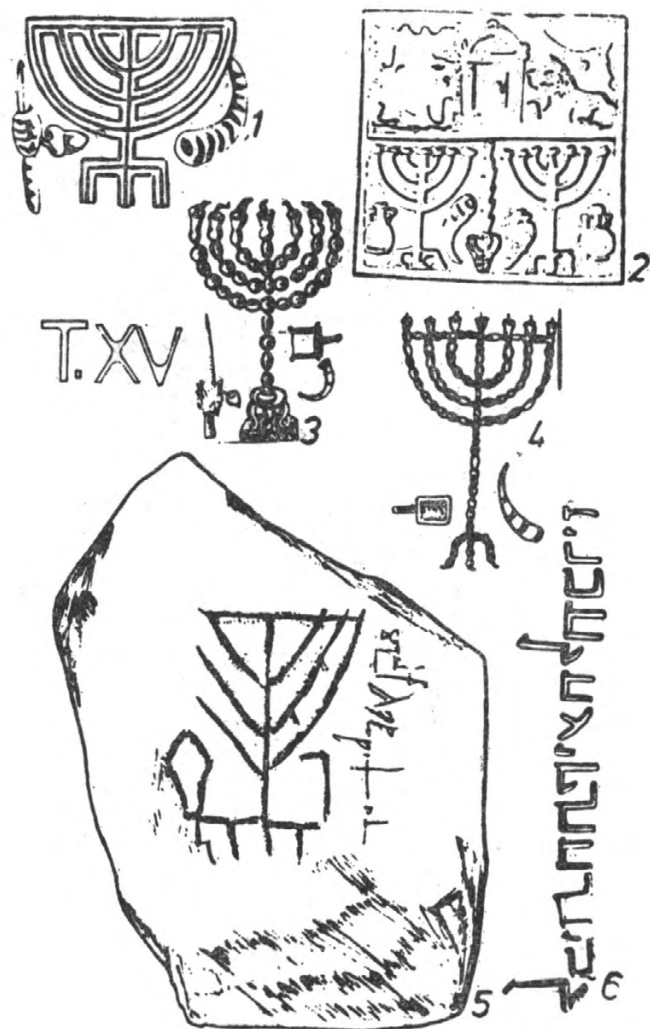
Т. XII — 1. Анахита, VI—VII век, Персија

Т XIII — 1. Мокрин, VIII—IX век, Авари, 2. Сибир, XIX век, СССР

Т XIV, — 1, 2, 3, 4. Библија Соломона, бен Рафаела, Перпињан, 1299. год.

Т XV — 1. Аскелон, VI—VII век, Израел, 2. Рим, IV век, 3. Хамат Тиберијас 300 година, Израел, 4. Бет Шан, VI век, Израел, 5. Челарево, VIII—IX век, 6. Јерусалимски храм, I век пре наше ере

T XVII — 1. Ритопек, IX век, 2, 3, 6, 9. Виничани (Бурлатица), VII—IX век, 4, 10, 11. Сарда, VI—VIII век, 5. Београд, IX—XI век, 7. Нин (Ждријац), VIII—IX век, 8. Сарда, XI—XII век, 12. Љеш, Крује, Калаја Далмацес, VI—VIII век, 13. Теулада, Сардинија, VI—VII век, 14. Бетика, Шпанија, VIII—IX век.

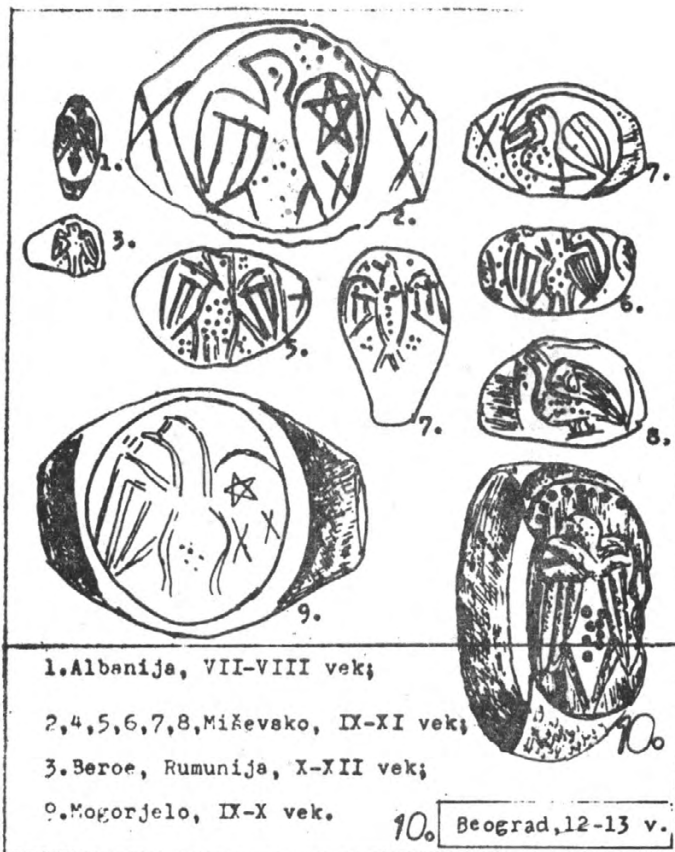

T. XVIII

T XVIII — 15. Долни Луковит I, IX—X век, 14. Галиче, IX—X век, 15. Ab-lanica I, IX—XI век, 6. 17, 8. Мишевско, IX—XI век, 19. Хисар, X—XI век, 20. Гарван, IX—X век, 21. Султана, IX—X век, 22, 25, 26. Берое, X—XII век, 23. Сарда, VI—VIII век. 24. Београд, IX—XI век, 27. Томис, V—VI век, 28. Демир Капија, IX—X век, 29. Нин — Ждријац, VIII—IX век, 30. Винча, X век, 31. Јакимово II, VIII—XI век, 32. Царичин Град, VII век, 33. Гамзи-град, IX—XI век, 34, 35. Букељ, VI—VIII век, 36. Калаја Далмацес, VI—VIII век, 37. Словени, IX—XI век

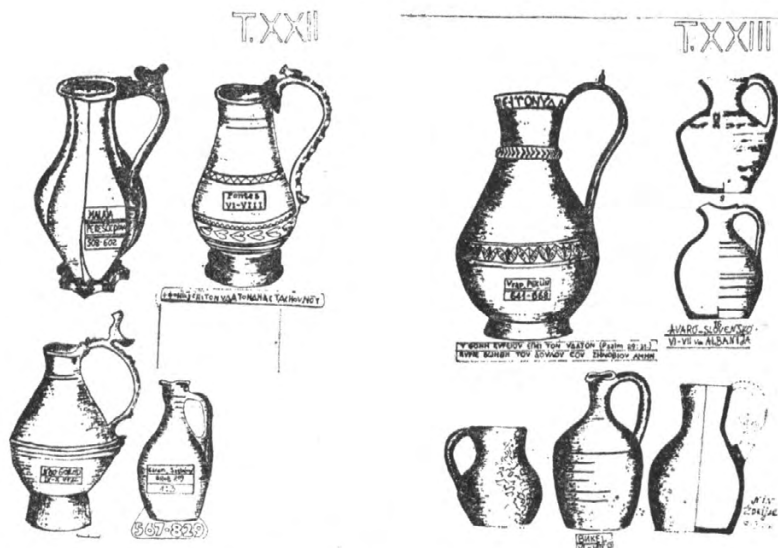
Т. XIX — 1. Коман VI—VIII век, Албанија; 2; Рехова (Колонија), VIII—IX век, Албанија; 3. Сарда, VI—VIII век, Албанија; 4. Сарда, VI век, Албанија; 5. Пентаграм као азбучни знак у I. фази ћирилице и глагољице од 893—927. године; 6, 7, 8, 9. Горњи ток реке Војусе, VI—XI век, Албанија; 10. Бол на Врачу, XI век

T XX — 1. Албанија, VII—VIII век; 2, 4, 5, 6, 7, 8. Мишевско, IX—XI век, Бугарска; 3. Берое, X—XII век; Румунија; 9. Могорјело, IX—X век. Босна и Херцеговина; 10. Београд, XII—XIII век; 11. Љеш, VI—VII век, Албанија; 12. Калаја Далмацес, VI—VIII век, Албанија

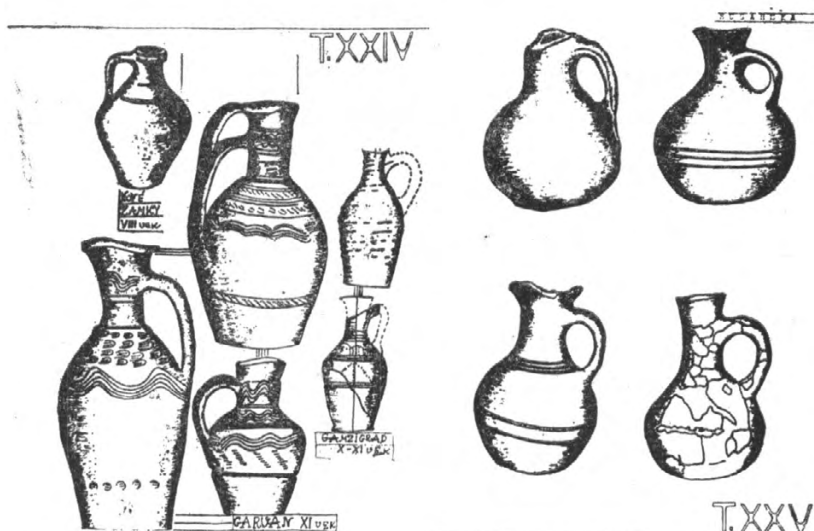

Т ХХІ — 1. Белгород Дњестарски, X—XII век, СССР

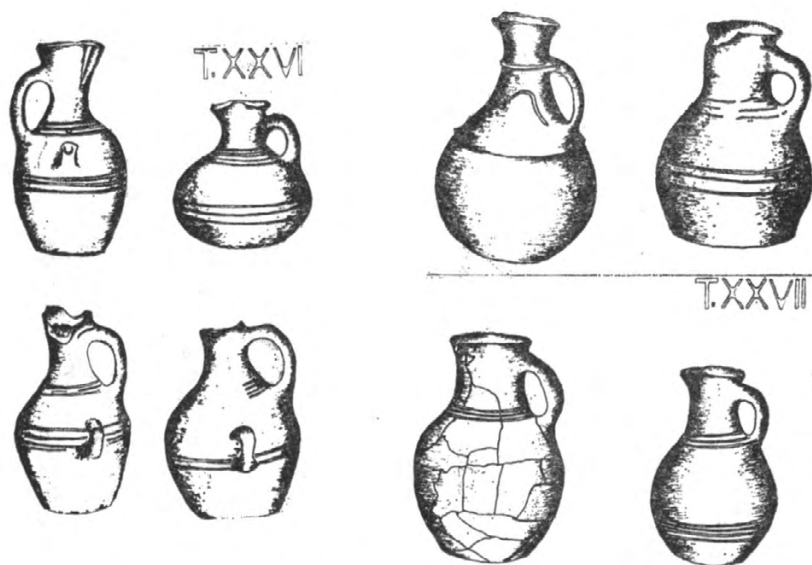
Т. XXII — 1. Гарам, 567—829. година, Мађарска, 2. Понтес, VI—VIII век;
3. Малаја Перешчепина, 508—602. године, СССР; 4. Новгород, IX—X век,
СССР

Т. XXIII — 1. Брап, (Пеклин), 641—668. година, Албанија; 2. Аварио-словенско,
VI—VII век, Албанија; 3. Букељ, VI—VIII век, Албанија; 4. Нин (Ждри-
јад), VIII—IX век, Хрватска

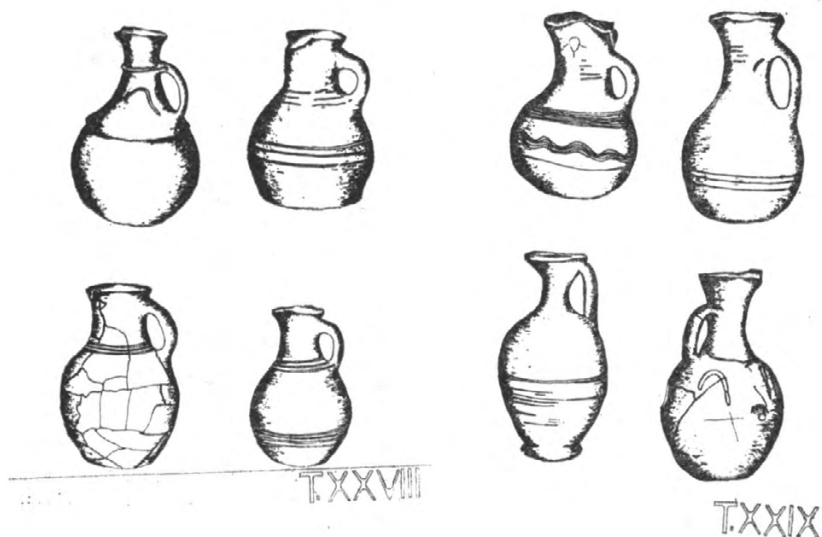
Т. XXIV — 1. Nové Zamky, VIII век, ЧССР; 2. Гарван, XI век, Румунија;
3. Гамзиград, XI век

Т. XXV — 1. 2. Кјулевча, VIII век, Бугарска; 3. Војвода, VI—XI век, Бу-
гарска; 4. Вдинци, VIII—IX век, Бугарска

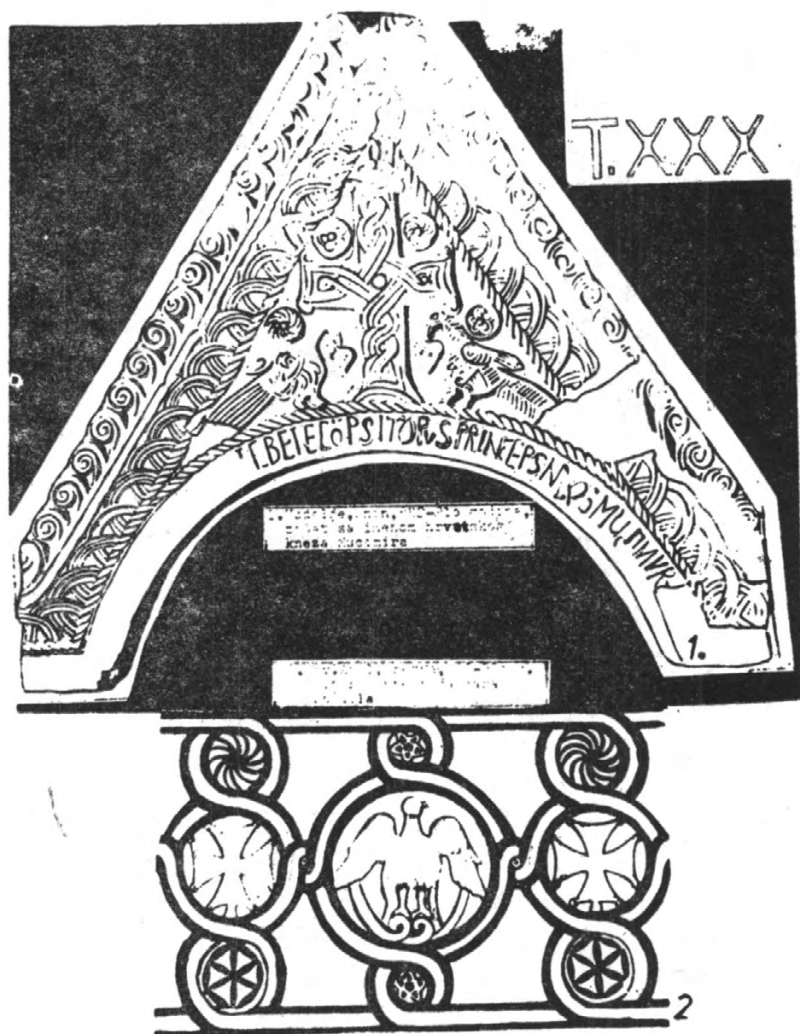
T XXVI — 1, 2, 3, 4. Кјулевча, VIII век, Бугарска

TXXVII — 1, 2, 3, 4. Кјулевча, VIII век, Бугарска

T. XXVIII — 1, 2, 3, 4. Кјулевча, VIII век, Бугарска

T XXIX — 1, 2, 3, 4. Вдинци, VIII—IX век, Бугарска

Т XXX — 1. Уздоље (Книн), 882—910. година, забат са именом хрватског кнеза Муцимира; 2. Св. Ахил, на Преспанском језеру, 986—990. године. Олтарна преграда цара Самуила, Грчка

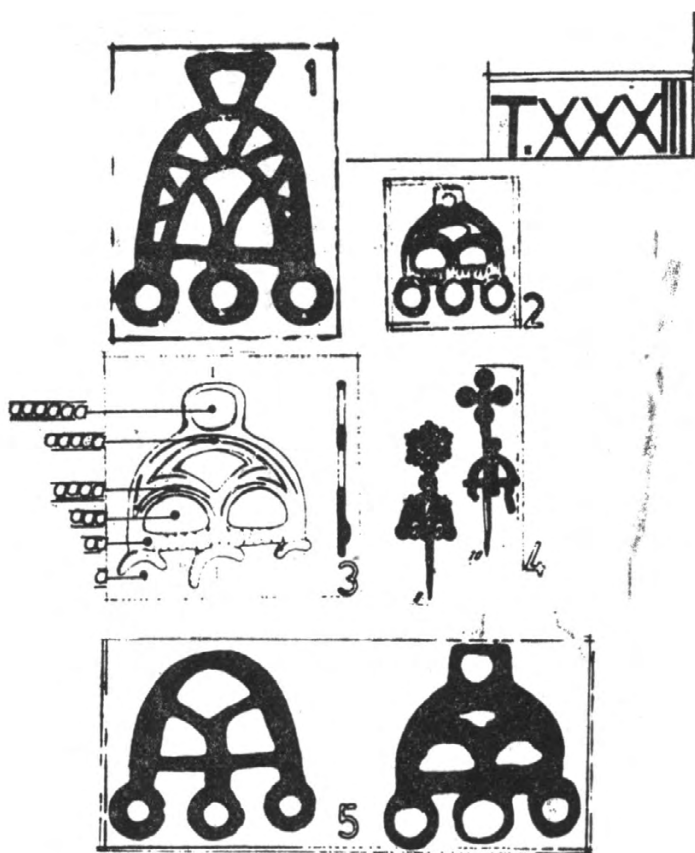
T XXXI — Путир из Антиохије, VI век

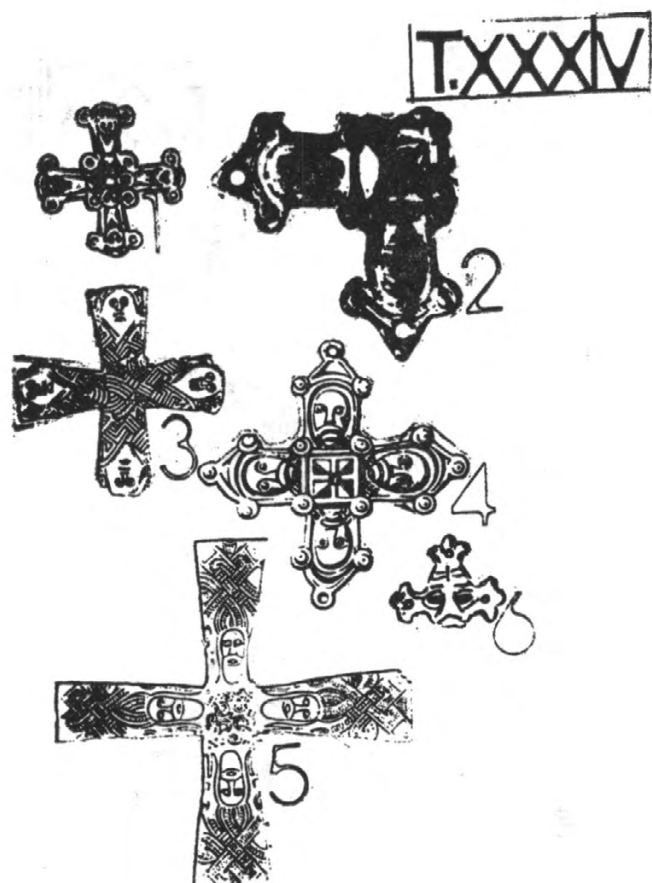
T. XXXII

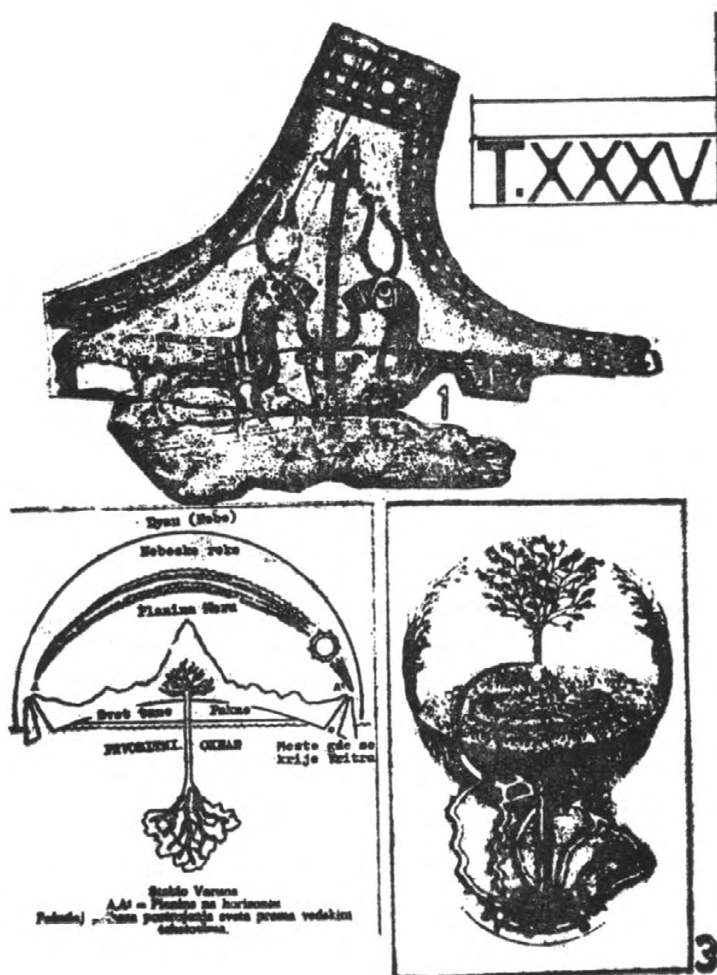
T XXXII — 1. Антиохија, VI век; Сирија; 2. Копти, IV—VI век, Атина;
3. Сплит, XI век, Хватска; 4. Лалибела, IX век, Етиопија

Т XXXIII — 1. Радолиште, VII—VIII век, Македонија; 2. Љеш, VI—VIII век, Албанија; 3. Кашић (Маклиново Брдо), VIII—IX век, Хрватска; 4. Межоте (Балтик), XII—XIII век, СССР; 5. Св. Еразмо, VII—VIII век, Македонија

Т XXXIV — 1. Нин (Ждријац), VIII—IX век, Хрватска; 2. Будеч, IX век, ЧССР; 3. Калвисано, VII век, Италија; 4. Микулчице, VIII—IX век, ЧССР; 5. Милано, VII век, Италија; 6. Птуј, IX—X век, Словенија;

T XXXV — 1. Нин (Ждријац), VIII—IX, век, Хрватска; 2. Космичко стабло ведског бога Варуне; 3. Играсил, скандинавско васељенско стабло.

Radmilo Petrović

**KOMAN CULTURE AS THE BASIS OF MATERIAL AND SPIRITUAL
CULTURE OF THE SLAVS FROM THE 7th TO THE 12th CENTURY**

S u m m a r y

We would like to finish our examinations by mentioning a site that represents the eastern point of the line of our »pentagram«, while it represents, at the same time, a framework for the upper dating of the pentagram. While the pentagram appeared in the Koman culture of Albania and Macedonia in the 7th—8th century, it appeared here close to the Danube, in the former *Mesias Inferior*, at the Styrmen site on the Jantra river, from the 10th to the 13th century. It shows to have been already implanted here and is directly linked to the archeological material of the same chronology in Bulgaria (remaining part), Rumania, Hungary and Yugoslavia. But this site has not originated by migration and by concurrence of historical events, on the contrary, it shows a long and continuous stratigraphy. Its early stage is characterized by lunulic fibulae with a starlike end (in the 7th—8th century, this has been the work of Byzantine workshops, and it is also found with the Slavs of this low chronology); the subsequent second stage from the 9th to the 10th century (from the Byzantine emperor Vasilije I to the Bulgarian emperor Simeon) is characterized by a very intensive Christianization (that is shown by five different crosses, by topic and by iconographic-theological contents. They show an already well-developed Christianization that still has symbolic signs in its presentation); and the third stage of the Styrmen necropolis, dating from the 10th—13th century, is certainly characterized by the conquest of Vasilije II and the Byzantine conquest of the Danube delta in the 11th—12th century.

Thus, if we summarized the data on Koman culture and its relationship towards the late-classical spiritual traditions, and also towards the contemporary Byzantine traditions, the archeological situation is quite clear. Balkan migrations have been caused by Slav robberies during the 6th and 7th century, disturbing the ethnic disposition of the Balkan population. However, the immigrated Slav tribes have taken advantage of this situation, accepting such a material-spiritual foundation as the basis of their own culture. And yet, the models from the old native country always permeate some piece of jewelry or some religious subject. On this occasion, we want to point at the fact that the Christianization of Slavs in the Balkan has neither been a simple chronologically limited nor short process. It has been a gradual process that has developed along with the change of their profound spiritual habits. By their introduction as equal inhabitants of the Empire, they have automatically become Byzantines who had to adapt to the religious situation they found. Their natural adaptability and their openness to a superior and richer civilization has enabled them to make fast and spiritually rapid progress. They have thus succeeded in creating their independent principalities and even empires in three centuries, directly from the factually developed neolithic period. From the material and spiritual aspect, all this points at rapid generational changes of habits and spiritual values of the previous generations. However, apart from the fact that they have accepted new spiritual values, from time to time we have still found the relic of the ancient in the graves, reminding us of the ancestors and the religious basis of the original homeland.

